

Жаһандану дәуіріндегі түркілік тәрбиенің маңызы мен мақсаты

The significance and aim of the Turkic upbringing under globalization

*Тәрбиелеу дегеніміз — адамның бойына білімге негізделген
этикалық құндылықтар мен өнер қуатын дарыту.*

Шоқан Уәлиханов

Upbringing means to cultivate ethical values and art power in man.

Shokan Ualikhanov

ГУЛИЕВ А.А. (Нахчыван/Әзірбайжан)

Филология ғылымдарының докторы, профессор, Әзірбайжан ҒА-ның мүше-корреспонденті, ӘҒА Нахчыван бөлімінің Өнер, тіл және әдебиет институтының директоры. Орал-Алтай лингвистикасы мен мәдени байланыс мәселелерін зерттеуге арналған 350 ғылыми мақаланың және 28 кітаптың авторы. Әзірбайжан Жазушылар Одағының мүшесі. Әзірбайжан Республикасының еңбек сіңірген мұғалімі. Зияткерлік және көркемөнер жұмыстары авторларының Түркия кәсіби ұйымының (İLESAM) мүшесі.

GULIYEV A.A. (Nakhichevan/Azerbaijan)

Doctor of Philology, Professor, Director of Art, Language, and Literature Institute at Nakhichevan branch of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Corresponding Member of the Academy of Sciences of Azerbaijan. He is the author of 27 books and over 350 papers on the issues of researching the Ural-Altai linguistic and cultural contacts. He is the Member of the Azerbaijan Writers' Union, an Honoured Teacher of the Republic of Azerbaijan, a Member of Turkish Professional Organization of Authors (Owners) of Intellectual and Artistic Works (İLESAM).

AZƏRBAYCAN MİLLİ TƏRBIYƏ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINDA SÖZ SƏNƏTİNİN ROLU

Мақалада тәрбиенің кейбір, атап айтқанда, моральдық-адамгершілік, патриоттық, экологиялық, зияткерлік және тағы басқа түрлері әзірбайжан халқының фольклорлық материалы мен түркі халықтарының жазба жәдігерлері негізінде түсіндіріледі. Автор аталған құнды материалдарды жас ұрпақты тәрбиелеу үрдісінде пайдалануды ұсынады. Мақалада тәрбиенің ұлттық ерекшеліктері, сондай-ақ автордың тәрбиенің ғылыми-теориялық мәселелері бойынша жеке ойлары да беріледі.

On the base of folklore material of the Azerbaijan people and written records of the Turkic people the paper deals with some aspects of upbringing, mainly, moral and ethical, patriotic, ecological, and intellectual ones. The author offers to use this invaluable material in the process of upbringing of young generation. He reveals national peculiarities of upbringing and expresses his view on scientific and theoretical issues of upbringing.

İnsan övladı və onun şəxsiyyətinin formalaşması çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Qədim dövrlərdən başlayaraq bütün ictimai və təbii maneələrə baxmayaraq bəşəriyyət yavaş-yavaş da olsa öz maddi vəziyyəti ilə yanaşı, mənəviyyatını da inkişaf etdirmişdir. İndiki qloballaşma dövründə insanlar bəşəri mənəvi dəyərlərinin dairəsini genişləndirir. Ayrı-ayrı xalqlar ümümdünya mədəni-mənəvi dəyərlərinə inteqrasiya olur. Çağdaş dünyamızda müxtəlif etnik qruplarda bir

sıra ümumi cəhətlər meydana çıxır. Xalqların təsərrüfat həyatında, yaşam tərzində, mətbəxində, dünyaya baxışında, ədəbiyyat və incəsənətində əhəmiyyətli dərəcədə yaxınlaşma gözə çarpır. Artıq bir yaşam modeli kimi əcdadların həyat tərzini, davranış normaları deyil, müasirlərinin, çağdaş, mütərəqqi bəşəriyyətin, dünyanın həyatı baxışları əsas götürülür. Amma bu ümumbəşəri mədəniyyət tam şəkildə insanların mənsub olduğu nəsillər arasında varisliyi aradan qaldıra bilmir.

İnsanlar malik olduqları etnik xüsusiyyətləri–dil, din, tarixi yaddaş, ədəbiyyat, incəsənət, ərazi ümumiliyini dərk edərək qoruyub saxlayırlar.

Ümumiyyətlə, bəşəriyyət ayrı-ayrı insan qruplarının cəmindən ibarət olduğu kimi, ümumiyyətlə mədəniyyət də müxtəlif insan birliklərinin – xalqların, millətlərin yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur. Elə maddi və mənəvi sərvətlər var ki, onlardan bütün bəşəriyyət istifadə edir, elələri də var ki, ayrı-ayrı millətlərin həyatına aiddir. Bu halda ümumbəşəri mədəniyyət anlayışı ilə yanaşı milli mədəniyyət anlayışı da meydana çıxır. Milli mədəniyyət – hər bir millətin, xalqın, etnik qrupun öz tarixi boyu yaratmış olduğu maddi və mənəvi sərvətlərin toplusu, həmçinin onların yaradıcılıqla inkişaf etdirilərək xalqın tərəqqisi üçün nəsil-dən nəslə çatdırmaq qabiliyyətidir [1, s. 57].

Beləliklə, hər bir xalq mövcud olduğu tarix boyu öz maddi və mənəvi mədəniyyətini yaradır, yaşadır, inkişaf etdirir və zənginləşdirir. Türk xalqlarının qədim mədəni irsi də çox zəngin olub bəşəri mədəniyyətin inkişafına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərə biləcək imkanlara sahibdir. Amma hələlik ümumtürk mədəniyyətinin tədqiqi, öyrənilməsi, təbliği və öyrədilməsi lazımlı səviyyədə deyildir. Bu baxımdan Qazaxıstan respublikasının paytaxtı Astana şəhərində fəaliyyət göstərən və 2009-cu ildə qədim Naxçıvan şəhərində keçirilən türk dövlət və topluluqları başçılarının IX sammitində alınan qərar əsasında yaradılmış beynəlxalq Türk akademiyasının təşəbbüsü ilə ərsəyə gələn “Türk tərbiyəsi” layihəsi böyük mədəni-siyasi və elmi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu layihə əsasında ilk dəfə türklərin qədim mədəniyyətinin ayrılmaz bir parçası, tərkib hissəsi kimi türk xalqlarınının şifahi və yazılı ədəbiyyat materialları üzrə tərbiyə sistemi mövzusu, problemi nəzərdən keçirilir, ortaq mədəniyyətimizin, zamanın sınağından çıxmış, yazılmamış qanunlar mahiyyəti kəsb etmiş tərbiyə kateqoriyasının detalları müəyyən edilir.

Dünya mədəniyyətinin, o cümlədən ortaq türk mədəniyyətinin inkişafında özünəməxsus yeri olan xalqlardan biri də Azərbaycan Türk xalqıdır. Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti haqqında əsl elmi araşdırmaların dairəsi son dövrlərdə dövlət müstəqilliyimizin yaratdığı imkan və şərait sayəsində daha da genişlənməmişdir [2].

Azərbaycan xalqının qədim tarixi ümumtürk tarixinin üzvi tərkib hissəsidir. Bu xalqın formalaşma tarixi böyük vahid türk etnosunun müxtəlif super etnoslara bölünməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Azərbaycan milli mədəniyyəti də bu xalqın öz tarixi boyu yaratdığı maddi

və mənəvi sərvətlərin toplusudur. Məhz buna görə də Azərbaycan mədəniyyət tarixi ümumtürk kontekstində öyrənilməlidir. Şübhəsiz, Sakit okean sahillərindən Macarıstana qədər geniş bir coğrafiyada məskən salıb yaşayan bütün türk xalqları bir anakök üzərində meydana gəlmişdir. Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi də məhz bu prototürk mədəniyyətinə əsaslanmaqdadır. Bu mədəniyyətə aid olan xüsusiyyətləri özündə qoruyub saxlayan ümumtürk dili, mifologiyası, tərbiyə sistemi, folkloru, həm də Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət vahidləridir.

Bəşəriyyətin inkişafının ilk dövrlərində tərbiyə işi nisbətən sadə, pedaqoji bilik, bacarıq və vərdişlər isə məhdud olmuşdur. Belə ki, insanlar yaşamaq və cəmiyyəti inkişaf etdirməkdən ötrü müxtəlif maddi nemətlər istehsal etməli idilər. Həmin nemətləri istehsal etmək üçün əsas fəaliyyət sahəsi əmək prosesi olduğundan, onlar istər-istəməz işləməli, zəhmət çəkməli, əmək alətlərinə və əmək proseslərinə dair zəruri bacarıq və vərdişlərə yiyələnməli idilər. Bu prosesdə insanlar müvafiq təcrübələr qazanırdılar. Tərbiyə işinin mahiyyəti də yaşlı nəslin əmək fəaliyyəti prosesində əldə etdiyi həmin sadə təcrübə, bilik, bacarıq və vərdişləri uşaqlara aşılamaqdan ibarət olmuşdur [1, s. 63-64].

Millətin inkişafının əsasında xalq tərbiyəsi, milli tərbiyə durur. Uşnskinin fikrincə xalqın tarixi inkişafı prosesində yalnız xalq tərbiyəsi canlı orqandır. “İlk tərbiyəçi xalqdır”. Keçmişdə baş vermiş quldarlara, feodallara qarşı üsyanlar kütlələrin, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin əxlaqi və mənəvi inkişafının tarixidir. Puqaçov, Koroğlu, Qaçaq Nəbi kütlələrin sadəcə başçıları deyil, həm də onların tərbiyəsi üçün örnəklər idi. Əsrlər boyu şifahi xalq yaradıcılığında qorunub saxlanan tarixin dərsləri gələcək nəsillərin mərd mübarizlərinin mənəvi-əxlaqi baxımdan formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Aşağı təbəqənin nümayəndələri xalq kütlələrinin tarixi hərəkətlərdə iştirakı nümunəsində tərbiyə olunurdu. Dahi şairlər, rəssamlar, bəstəkarlar xalqla bağlı olmuş, xalqdan ilham almışdır. Buna görə də onların yaratdıqları xalq tərəfindən qiymətləndirilərək zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Xalqda mənəviyyətin və estetik dəyərlərin əsas ölçüsü əməkdir. Estetik tərbiyə həmişə əmək tərbiyəsi prosesində həyata keçirilmişdir. Əmək və estetik tərbiyənin vəhdəti həm də zəhmətkeşlərin istifadə etdikləri əmək alətlərini yüksək bədii zövqlə hazırlamaqda özünü büruzə verirdi. Xalq ən ağır əmək prosesində belə sevinc axtarırdı, o işi sevərək görməyə

çalışırdı. Ona görə də sadə xalqın əxlaqi normaları məişətdə olan estetik görüşləri kimi yüksək dəyərlərə malikdir. Əməkçi insanın ən mühüm əxlaqi keyfiyyəti vətənə dərin məhəbbət, onun düşmənlərinə nifrətdir. Sadə xalq balaları əməkdə və əsarətə qarşı mübarizədə tərbiyə olunurdu. Əmək tərbiyəsi yeniyetmə və gənclərin mənəvi və intellektual keyfiyyətlərə malik olması üçün tərbiyə sistemində xüsusi yer tutur. Ailədə, uşaq bağçasında, məktəbdə özünəxidmət, məişət, ictimai-faydalı fəaliyyət sahələri üzrə adi əmək bacarıqları və vərdislərinin uşaqlara, yeniyetmə və gənclərə aşılanması onların əməli cəhətdən əməyə hazırlanması deməkdir. Bütün bu işlər əmək mədəniyyəti tərbiyəsidir.

Əmək tərbiyəsinə dair folklorumuzda mühüm əhəmiyyət kəsb edən atalar sözləri meydana çıxmışdır. Məsələn: Hər kəs əkdiniyi biçər; Əmək həyatın zینətidir; Əmək ilham mənbəyidir; Əmək insanın başını uca edər; Əkiblər yemişik, əkirik yesinlər; Əməyə hörmət et ki, hörmətini artırsın; Əmək yoxdursa, yemək də yoxdur; Əmək xoşbəxtliyin açarıdır; Əmək sərvət mənbəyidir; Zəhmət çəkməyən bal yeməz; Zəhmət torpaqda, nemət süfrədə; Zəhmət yemək istəmir, ancaq özü yedizdirir; İş insanın cövhəridir; İş adamı öyrədən; İşləyən açar parıldar; İşləyən dəmir pas tutmaz; İşləyən dişlər, işləməyən dişləməz; İşləyənlə işləməyəni bir araya yazmazlar; İstəyirsən bol çörək, al əlinə bel, kürək. İşləyən inci taxar, işləməyən yandan baxar; Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş; Faydalı işləməşğul olan heç vaxt xəcalət çəkməz; Adam axtardığını zəhmət qapısında tapar; İş başından aşınca, dövlət cibindən aşar; İş olan yerdə nöqsan da olar; Könlü balıq istəyən ayağını suya salar; Zəhmətlə yeyilən acı soğan minnətlə yeyilən baldan şirindir; Sağ əlin əməyi sol ələ haramdır [3, s. 20-28].

Mütəfəkkirlərin əmək tərbiyəsi ilə bağlı fikirləri

1. Həyatın cövhəri yalnız əməkdir,
Zəhmətsiz bir insan nəyə gərəkdir.

N. Gəncəvi.

2. Bir gün bar götürər ağac əkənlər,
Xəzinə aparar əmək sevənlərş

N. Gəncəvi.

3. Bəxtiyarsan, əgər çəkdiyən əmək,
Cahan süfrəsinə versə bir çiçək.

H. Cavid.

4. Dünyada ən gözəl şah əsərləri,
Yaratdı zəhmətin cəsur əlləri.
Zəhmətə arxalan, işə güvən sən,
Budur tərəqqinin yolu əzəldən.

M. Şəhriyar.

5. Gizli xəzinə var dünyada belə,
Zəhmətə qatlaşıb onu kəşf elə.

M. Əhvədi.

6. Tənbəllik, nadanlıq yar olsa kimə,
Büdrəyər, çaş qalar, basar vahimə.

S. Qəznəvi.

7. İnsan ruhunu ucaldan bir şey varsa, onun birincisi zəhmətdir.

N. Nərimanov.

8. Köksüz ağac olmadığı kimi, əməksiz, zəhmətsiz səadət ola bilməz.

M. M. Nəvvab.

Əxlaq tərbiyəsi uşağa məqsədyönlü surətdə aşılana nəcib davranış normaları, ədəb-ərkan qaydaları, ümumbəşəri əxlaqi keyfiyyətlər, rəhbər tutulan normalar deməkdir. Tərbiyənin əsas tərkib hissəsi olan əxlaq tərbiyəsi ikitərəfli proses olub, fərdin öz hərəkətlərinə şüurlu münasibətini, tərbiyəçi və tərbiyə olunan arasında formalaşan münasibətləri əks etdirir. Tarix boyu ailədə, məişətdə, istehsalatda, ictimai həyatın bütün sahələrində insanlar arasındakı münasibət özünü, ilk növbədə, məhz əxlaqda təcəssüm etdirir. Din meydana gələndən sonra əxlaqa qüvvətli təsir göstərmiş, bir sıra davranış normalarının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Elə buna görə əxlaq tərbiyəsinə aid folklorumuzda bir sıra atalar sözü, məsəl, hikmətli söz və ifadələr meydana çıxmışdır. Məsələn: Quyuya su tökməklə su olmaz; Əsli nədirsə, nəslə də odur; Özgəyə quyu qazma özün düşərsən; Şələni elə bağla ki gücün çatsın; Balığı at dəryaya, balıq bilməsə xaliq bilər; İkiüzlü adamla dost olma; Məndən sənə öyüd: dənini özün üyüd; Ləyaqət əsl-nəsəbdə deyil, ağıl və ədəbdədir; Paltarı təzəliyindən şərəfi gəncliyindən qoruyarlar; Alim olmaq asandır, insan olmaq çətin; Adama sözü bir dəfə deyərlər; Düz yaşa, yüz yaşa; Doğru yolla gedən yorulmaz; Palana bürün, elinə sürün; El içində, öl içində; İgid odur atdan düşə atlana; Qəribə bir salam min tükəndən yaxşıdır; Qonağın ruzisi özündən qabaq gələr; Qonağa get deməzlər, altından döşəyini çəkərlər; Qonaq qonağı istəməz, ev yiyəsi heç birini; Qonşu qonşu olsa kor qız ərə gedər və sair [3, 30-38].

Tərbiyə prosesinin, sisteminin əsas kateqoriyalarından biri də insanların əqli tərbiyəsidir. Şifahi xalq yaradıcılığında əqli tərbiyə vasitələri kimi mövcud olan minlərlə nağıllar, tapmacalar, atalar sözləri, yanılmaclar vardır. Yerində və düzgün istifadə edildikdə onlar əqli tərbiyə üçün çox geniş imkanlara malikdir. Xalq tərbiyə sisteminin böyüyən nəslin intellektual tərbiyəsinə xüsusi fikir verməsinin nəticəsində xalq içərisindən dahi alimlər, rəssamlar, yazıçı və şairlər çıxmışdır.

Bu mövzuda xeyli miqdarda atalar sözü, məsəllər, aforizmlər meydana çıxmışdır. Məsələn: Ən böyük sərvət ağıldır; Ağıl yaşda deyil, başdadır; Elm ağılın

çıraqdır; Soruşan dağdan aşar, soruşmayan düzdə çarşar; Bilməmək eyib deyil, soruşmamaq eyibdir; Dəli dostun olunca ağıllı düşmənin olsun; Ağıllı işinə baxar, cahil dişinə; Bilik aqlın aynasıdır; Cismin qidası yemək, ruhun qidası öyrənmək; Çox yaşayan çox bilməz, çox gəzən çox bilər və sair.

Tərbiyə prosesinin əsas kateqoriyalarından biri də fizikiterbiyədir. Tarixən müxtəlif mütəhərrik oyunlar, milli gülüş, at yarışları, çövkən və s. kimi xalq idman növləri böyüyən nəslin gündəlik həyatının ayrılmaz parçası olmuşdur. Bir çox xalqların milli bayramlarının proqramlarında idman oyunlarına, yarışlara xüsusi yer ayrılırdı. Dünyanın bütün xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığı uşaqların fiziki sağlamlığına xüsusi fikir verilməsini əks etdirən nümunələrlə zəngindir [1, 84-86].

Mütəfəkkirlərin sağlamlıq haqqında fikirləri:

2. Hər kəs xoşbəxt olmaq istəyirsə, həmişə gərək salamat olmağa çalışsın.

Çünki xoşbəxtlik var-dövlət ilə deyil, bədənin sağlamlığı ilədir. Həzn etməyən mədəyə, yara düşən ciyəərə var-dövlətdən nə fayda.

H. B. Zərdabi.

3. Səhər ağzına bir şey qoymamış evdən çıxma, çünki toxluq səbir və təmkinlik nişanəsi, aclıq əsəbilik və qanıqaralılıq əlamətidir.

Ə. Cami.

5. İnləmə “xəstəyəm” deyər, ey filan,
Desən ki: “Sağlamam” sağlam olarsan.

Nizami.

6. Bədən sağlam olsa, saf olar söz də,
Süst adam süst olar bədəndə, sözdə.

Nizami.

7. O qədər çox yemə ağırlıq etsin,
O qədər ac qallma, can əldən getsin.

Sədi.

8. Az yeməyin hüdudsuz mənfəəti vardır. O, sağlamlığı qoruyan əsas vasitədir.

Şəms Təbrizi.

9. Yaxşı yuxu, yumşaq qarın və tərləmə-uzun ömrün şərtləridir.

Əbül Fərəc.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi xalqların psixologiyasının, məqsəd və maraqlarının, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin, maddi sərvətlərinin əks olduğu milli mədəniyyətin tərkib hissələrindən biri də folklordur. Folklor materialları ifadə vasitələrinə görə milli, mövzu və məzmununa görə bəşəridir. Folklor nümunələri Azərbaycanxalqının həyat fəlsəfəsidir, bunlar gənc nəslə həqiqi, insani hisslər tərbiyə edir. Bu ruhda tərbiyə almış Azərbaycanxalqının sadıq oğulları şərəfli həyat tərzini həmişə üstün tutmuşlar

Prof. İ. Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, ayrı-ayrı xalqların ümumi inkişaf tarixinə malik olması, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin ümumbəşəri olması, coğrafi şəraitin, təbii amillərin oxşarlığı xalqın şifahi yaradıcılığında da təsirsiz qalmamışdır. Bəşəri sivilizasiyadakı ümumilik xalqların həyatın müxtəlif sahələrinə dair təsəvvürlərində də öz əksini tapır. Dünya xalqlarının folklor nümunələrində məsələn, atalar sözlərində, zərb məsəllərində yalan və doğru haqqında atalar sözü və məsəllərə rast gəlik: Doğruya zaval yoxdur (Azərbaycan); Haqq nazilər, üzülməz (Azərbaycan); Yalan söz üz qızardar (Azərbaycan); Haqlı olmayan həmişə həqiqət haqqında danışar (osetin); Həqiqəti deyirsənsə, həqiqi olanı da elə (rus); Asanlıqla verilən vədi asanlıqla da pozmaq olar (alman); Yalanla yaşamaqdansa, həqiqətlə ölmək yaxşıdır (özbək); Xeyirxahlığa xidmət edən yalan düşmənçiliyə xidmət edən həqiqətdən yaxşıdır (tacik); Əgər əvvəllər yalan danışmınsansa sonralar da sənə inanmayacaqlar (qaraqalpaq).

Bizim mədəniyyət tariximizin ümumi mənzərəsində gənc nəslin təlim-tərbiyə məsələləri mühüm yer tutmuş və tutmaqda davam edir. Tərbiyə prosesində mühüm rolunu oynayan və folklorun əsas janrlarından olan nağıllar digər xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan xalqının da hər şeydən əvvəl ilk mənəvi məhsulu olmuşdur. Bu nağıllar gənc nəslə mərdlik, igidlik, dostluq, yoldaşlıq, insanpərvərlik, vətənpərvərlik, sadəlik, təvazökarlıq, dözümlü, düşüncəli olmaq, prinsiplillik, doğruçuluq və biliyə həvəs və c. kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə etmişdir. Xalq nağılları böyüməkdə olan nəslə yalan, hiyləgərlik kimi mənfi sifətlərə qarşı fədakar mübarizəyə çağırır, gənclərdə yaramazlığa, bədxahlığa qarşı hədsiz nifrət hissi oyadır.

Azərbaycan xalq nağıllarının tərbiyəvi əhəmiyyəti geniş və çoxcəhətlidir, bu nağılların əsas ideyası xalqın azad və xoşbəxt həyatına, firavanlığına qarşı fəaliyyət göstərən bütün qara qüvvələrə qarşı mübarizədir, Azərbaycan xalq nağıllarının qəhrəmanları digər türk xalqlarının nağıllarında olduğu kimi xeyirxah, insanpərvər, cəsur, fədakar və vətənə sadıqdirlər. Xalq onların güc və qələbə mənbəyidir, xalqın bütün mənəvi keyfiyyətləri onlarda təəcəssüm olunur və buna görə də həmişə bu qəhrəmanlar məğlubedilməz olurlar. Azərbaycan nağıllarında qəhrəmanların bu nəcib əxlaqi sifətləri xalq ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafında önəmli yer tutmuş, bu nəcib ənənələr yazılı ədəbiyyatımızda da öz əksini tapmışdır.

Nağıllar ideya istiqamətinə görə sehrli, heyvanlar haqqında, tarixi və məişət mövzulu olur.

Qədim nağıllar içərisində sehrli nağıllar xüsusi bir yer tutur. Bunlarda xalqın, qədim insanların təbii qüv-

vələrə, vəhşi heyvanlara qarşı mübarizəsi öz bədii əksini tapmışdır. Sehrli nağıllar Azərbaycan xalqının fantaziyasının, bədii təfəkkürünün gözəl bir ifadəsidir. “Şəms və Qəmər”, “Məlik Məmməd”, “Şahzadə Mütəlib”, “Hatəmin nağılı”, “Qaraquş”, “Ax-vax”, “Sehrli üzük” və başqaları belə nağıllara misal ola bilər.

Heyvanlar haqqında olan nağılların böyük bir qismi rəmzi nağıllardır. Bunlarda iştirak edənlər əsasən heyvan, əşya və bitkilərdir. Belə nağıllar indi uşaq nağılları kimi məşhurdur. Bu nağıllarda insan heyvanlar aləmi içərisində Azərbaycan şəraitini görə bilər. Uşaqlar da heyvanlar və yaşayışları haqqında məlumat alırlar. Heyvanları danışdırmaqla uşaqlarda tərbiyəvi təsirlər buraxılır. Məsələn, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılında uşaq ata-ananın və böyüklərin sözüne baxmaq, gözüaçıq olmaq və xətdən qorxmaq kimi məsələləri qavrayır.

Tarixi nağıllar hökmdarlar, padşahlar, xalq qəhrəmanları, məşhur sənətkarlar, inqilabçılar haqqında yaraşdırılır. Tarixi hadisələrlə əlaqədar yaranan nağıllarımızda Dara, İskəndər, Ənuşirəvan, ən çox isə Şah Abbasın adı çəkilir. Belə nağılların əksəriyyətində İskəndər ədalətli bir hökmdar kimi təsvir olunur. Bununla belə bir sıra əfsanə və nağıllarda xalq gücü, xalq hikməti İskəndər kimi hökmdardan yüksək tutulur. Məsələn, “İskəndər və üzük tapan çoban”, “İskəndərin quşlardan xərac alması”, “İskəndər və Fəqir” və sairə. Bu nağıllarda isə İskəndər həm də acgöz, zülmkar, işğalçı kimi təsvir olunmuşdur.

Şah Abbasın zülmkar, qəddar, işğalçı bir şah kimi təsvir olunduğu nağıllardan “Daşdəmirin nağılı”, “Üç bacı”, “Saleh və Valeh” və sair kimi misal göstərə bilərik.

Azərbaycan nağıllarında zalım şahlara, zülmkar feodallara hətta insanın fiziki qüvvəsindən çox güclü olan sehrli qüvvələrə xalq arasından çıxan qəhrəmanlar əsasən ağılla üstün gəlirlər. Bununla yanaşı nağıllarda zehni tərbiyə, düşüncə, fərasət, bilik, təhsil təbliğ edilir. Ağıllı adamlar sinfi mövqeyindən asılı olmayaraq hörmətlə qarşılanır, padşah onlardan məsləhət alır, onların ağılı, tədbiri ilə çətin dövlət məsələlərini həll edirlər.

Tərbiyəetmə, nümunə göstərmə prosesində Azərbaycan atalar sözü və məsəllər xüsusi yer tutur. Bu folklor janrının bir çox nümunələri türk xalqlarındakı eyni cümlə konstruksiyaları ilə müştərək xüsusiyyətlərə malikdir. Atalar sözləri və zərbi məsəllər xalqın həyatı və məişəti, əmək fəaliyyəti ilə daha sıx bağlı olan formada kiçik, mənaca böyük janrlardan biridir. Atalar sözləri və məsəllərdə xalq hikməti, xalq zəkası, xalqın əsrlərdən bəri əldə etdiyi sınaq və təcrübələrin nəticələri ümumiləşdirilir. M. Qorki yazır: “Ən böyük hikmət sözün sadəliyindədir. Atalar sözü və məsəllər həmişə qısa olur, lakin onlarda tam kitab dolusu ağıl və hiss vardır”.

Atalar sözləri xalqın mübarizəsi, əməyi, düşüncələri, təcrübə və sınaqları, dünyaya baxışı, həyata münasibətləri haqqında dərin və geniş mənalı ifadə edən konkret janrdır. Bəzən bunların arxasında xalqın təfəkkürü, adət-ənənələri ilə bağlı olan böyük bir hadisə gizlənilir.

Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərinin mövzu dairəsi çox genişdir. Atalar sözlərinin çoxusu həyatı təcrübəyə əsaslanan əxlaqi tərbiyəvi nümunələridir. Bunlar əsrlər boyu pis, yaxşı işlər görülərkən çıxarılan nəticələndir. Atalar sözlərində nadanlıq, xəyanət, ikiüzlülük, qorxaqlıq pislənir, elmə, sənətə, anaya məhəbbət, dosluq, humanizm, ağıllıq kimi gözəl keyfiyyətlər isə təbliğ edilir: “Elm ağılın çirağıdır”, “Savadsız adam kor kimidir”, “Ailə xoşbəxtliyin açarıdır”, “Sənət insanın xəzinəsidir”, “Bir ağıllı baş min baş saxlar”, “Ulu sözüne baxmayan ulaya-ulaya qalar”, “Öz anasını sevən özgə anasını söyməz”, “Uşaq əziz, tərbiyəsi ondan əziz”.

Azərbaycan xalq dastanları da öz zəngin məzmunu ilə oxucuda insanpərvərlik, vətənpərvərlik kimi yüksək hisslər yaradır. Azərbaycan dastanları əsasən qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları kimi təsnif edilir. Qəhrəmanlıq dastanları xalqın müxtəlif dövrlərdə azadlıq uğrunda, vətən uğrunda apardığı mübarizəsi, qəhrəmanlığı, azad sevgi uğrundağı əzabları ilə bağlı yaranıb formalaşmışdır. Xalq içərisindən çıxmış qəhrəmanların göstərdiyi igidlik və şücaət, doğma vətəni qorumaq üçün yadelli işğalçılara, yerli iştismarçılara qarşı mübarizə qəhrəmanlıq dastanlarının başlıca ideyasını təşkil edir. “Kitabi – Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Molla Nur”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Səttarxan” və başqa dastanlarımız buna yaxşı nümunədir.

“Kitabi – Dədə Qorqud” dünya ölçüsündə klassik əsərlərdəndir və türk-oğuz, Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəridir. Bu əsər on iki dastan və bir müqəddimədən ibarətdir.

“Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanıdır. Oğuz ellərinin cəsarət, igidlik və savaqdakı qəhrəmanlıqlarını dastan şəklində bəyan edir. Köçəri həyat yaşayan Oğuz ellərinin adət, məişət və düşüncələri dastanda əsas yeri tutmaqdadır. Bunlarla yanaşı burada vətənpərvərlik, düşmənlərə nifrət, mərdlik və qəhrəmanlıq və başqa bu kimi gözəl insani hisslər və xislətlər əks etmişdir.

Dədə Qorqud dastanda ozan, dədə, ağsaqqal, həkim, loğman, sərkərdə, övliya və s kimi təsvir olunur. Belə bir mülahizə də vardır ki, Dədə Qorqud həm də dastanın yaradıcısıdır.

“Kitabi – Dədə Qorqud”un Qazan xan, Bamsı Beyrək, Qanturalı, Qaragünə, Qarabudaq, Yeynək, Dəli Dondaz, Burla xatun, Uruz, Buğac, Şirşəmsəddin, Bəkdüz, Əmən, Alp Ərən, Qaraca Çoban kimi qəhrəmanları

var. Onların hər birinin və həmin sıradan Qazan xan ailəsinin tərbiyəvi gücü ölçüyəgəlməzdir.

“Kitabi – Dədə Qorqud”da “Halal” adlanan qadının isməti, namusu hər şeydən üstün tutulur. Ər namus uğrunda ölümə gedir, qadın öz isməti yolunda ən dəhşətli əzablara qatlaşır. Oğul ananın namusu, isməti üçün özünün tikə-tikə doğranıb odda yandırılmasını istəyir.

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında ailə cəmiyyətin əsas və müqəddəs bünövrəsi kimi təsvir olunur, eyni zamanda ailənin möhkəm zəmin üzərində dayanmasında qadın mühüm rol oynayır. Ona görə də, dastanda ağıllı, evdar və kişinin ləyaqətini, namusunu gözləyən qadınlar böyük məhəbbətlə təənnüm olunur. Bu qıbildən olanlara “Ana haqqı, Tanrı haqqı” deyirlər. Bununla yanaşı, ərə, övlada yüngül münasibət bəsləyən, tənbellik edən, bütün günü veyil-veyil gəzən, peşəsi söz gəzdirmək olan qadınlar da ciddi tənqid olunur. Əgər tərifi layiq qadınlar “edin dayağı” adlanırsa, tənqid olunanlar bayağı hesab edilir. Dədə Qorqudun dili ilə qadınlar belə qiymətləndirilir:

“... *Qarılar dörd dürlüdür:*

Birisi solduran soydur.

Birisi dolduran toydur,

Birisi evin dayağıdır,

Birisi necə söylərsən, bayağıdır”

Dastanlar sonda duvaqqapma, yaxud vücudnamə ilə tamamlanır ki, burada da böyük tərbiyəvi əhəmiyyət var. Çünki dünyanın vəfasızlığına diqqət çəkilir, həyat haqqında fəlsəfi düşüncələr söylənir və yenə də insanlar mənəviyyat aləminə səslənir:

Hanı o bəy ərənlər,

Dünya mənim deyənlər?

Əcəl aldı, yer gizlədi,

Fani dünya kimə qaldı?

Gəlimli-gedimli dünya!

Son ucu ölümlü dünya! [4, s. 79-80]

Dastanda çox sayda atalar sözü, məsəllər, hikmətli sözlər işlənmişdir ki, bunlar tərbiyənin tərkib hissələri baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, dastanın müqəddimə qisminə rast gəldiyimiz aşağıdakı ifadələr diqqəti cəlb edir: Qorqud ata oğuz xalqının çətin işlərini həll edərdi. Nə olsa Qorqud ataya danışmayınca iş görməzdilər. O nə buyursa qəbul edər-dilər, sözünü tutub gedirdilər.

Burada irsi amillərin insanda müəyyən keyfiyyətlərin formalaşmasında zəruri olduğu fikri öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda dastanda təsadüf etdiyimiz aşağıdakı atalar sözləri, məsəllər, hikmətli sözlər də çox ibrətamizdir: Yad oğlunu saxlamaqla oğul olmaz; Qara eşşək başına yüyən vursan qatır olmaz; Qarı düşmən dost olmaz; Kişi malına qıymayınca adı

çıxmaz; Oğul atanın yetirməsi, iki gözünün biridir; Qız anadan görməyincə öyüd almaz; Ağıllı oğul olsa ocağının közüdür; Ata malından nə fayda, başda ağıl olmasa; Ata adını ucaltmayan fərsiz oğul ata belindən enincə, enməyə yaxşıdır; Ana haqqı-tanrı haqqı; Ata oğul qazanar ad üçün; Ata ölsə oğul üçün eyibdir; Öyünməklə arvaddan kişi olmaz; Qaravaşa don geydirsən də qadın olmaz; Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa yaxşıdır; Qonağı gəlməyən böyük evlər yıxılsa yaxşıdır; Ağır yükün zəhmətini qatır bilər; Ər comərdini, ərə namərdini oxzan bilər; Yiyəsi olan yekə-lir, qabırğalı böyüyür; Lopa-lopa qarlar yağsa yaza qalmaz; Köhnə pambıq bez olmaz; Qarı düşmən dost olmaz və s. [4].

Türklər e. ə. II minilliyin əvvəllərində Qafqazda, Orta Asiyada, Altay-Sayan dağlarının şimali-qərb bölgəsində, Yenisey çayı boylarında yaşayırdılar. Tarix boyunca bir çox türk dövləti qurulmuşdur.

İlk türk dövlətlərindən biri Hun imperatorluğu olmuşdur. Onun ən qüdrətli dövrü Mete xaqanın hakimiyyət illərinə təsadüf edir.

Türklərdə elə, obaya, xalqa bağlılıq yüksək olmuşdur. Alimlərin dediyinə görə qədim türklər – hunlar öz-lərini “Qun”, “Gün” adlandırmışlar ki, bu da “El-gün”, “Gün”, “Xalq” mənalarında işlənmişdir.

Qədim türklər uşaqlarını 3 inam üzərində tərbiyə edirdilər: təbiət qüvvələrinə inam; at kultu; Göy Tanrıya inam (Göy Allahı). Deməli türklərdə təkallahlılıq islamdan çox əvvəl mövcud olmuşdur.

Qədim türklərin orijinal, zəngin və mükəmməl tərbiyə sistemi olmuşdur. Görkəmli türkoloq alim Ziya Göyaltı yazırdı: “Yunanlar estetikada, romalıları hüquqda, israililər və ərəblər dində, fransızlar ədəbiyyatda, . . . türklər isə əxlaqda birincilik qazanmışlar”. Türklərdə vətən əxlaqı, məslək əxlaqı, ailə əxlaqı çox güclü olmuşdur.

Hunlar yüz illərcə atlı, köçəri həyat sürdüyündən daim savaqlar keçirdiyindən, onların ilk təlimi və tərbiyəsi hərbi təlim, fiziki tərbiyə olmuşdur. Sağlamlıq, möhkəm iradə, dözümlülük, cəsarət, şücaət tərbiyə işi-nin önündə olmuşdur. Hun-türk uşaqları kiçik yaşlarından at xəyalı ilə qoyun minər, ox atar, həddi buluğa çatarkən at çapmaqda, ox atmaqda, cəngavərlikdə mahir olurdular.

Qədim Türk misalında deyilir: “Türk çadırda doğulur, at üstündə ölür”.

Hunların dövründə atlı qoşunlarının tez bir zamanda hazırlanması lazım idi. Əli silah tutan və düşməne qarşı

mübarizə apara bilən adamlar, harada və necə hansı iş aparacaqlarını öncədən bilməli idilər. Qadınların və uşaqların harada qorunmaları dəqiq qaydalara uyğun olmalı idi. Bunları isə topluma yalnız əsrlərdən bəri nəsil-dən-nəsilə davam edən, toplumun köklü ənənəsi olan döyüşçülük, əsgərlik hazırlığını törə, toplum özü verirdi.

Doğum və ad günləri xalq mərasimləri ilə keçirilirdi. Uşaqlar körpəlikdən at minmək xəyali ilə yaşar, quşlara ox atardılar. Bir az böyükdən sonra onların at minmələri böyük sevinc və mərasimlə qeyd edilir və həmin gün ona at bağışlanar, at yarışları keçirərdilər. Oğlan uşağının yetişməsində və döyüş sənətinin öyrənilməsində atanın çox böyük öyrədici və təlimedici bir vəzifəsi var idi. Belə bir təlimdə qızlar da oğlanlardan geri qalmırdılar. Onlar da hərbi təlimə yiyələnirdilər.

Uşaq yetişdirmə, uşaq sahibi olmaq qədim tülklərdə çox arzuolunan olmuşdur. Oğlan və qız uşaqları arasında fərq qoyulmamışdır. Hətta, qızların tərbiyə və təliminə daha böyük diqqət göstərilirdi. Uşaqsız ailələrin hörməti az olmuşdur. İnama görə oğul atasına, qız anasına çəkməli idi. Yaxşı oğula “Atac”, yaxşı qıza “Anac” demişlər. Oğlanı yetişdirməkdə atanın, qızı yetişdirməkdə isə ananın öhdəsinə daha böyük vəzifələr düşürdü.

Tərbiyə sistemi elə qurulmalı idi ki, oğul böyüdükcə daha ağıllı, daha qüvvətli, daha mübariz olaraq atadan irəli getsin. Necə ki, qədim türk misalında deyildiyi kimi “Atadan irəli, oğuldan geri” – fikri övladın daha yüksəkdə olmasını ifadə edir.

“Türk” sözünü ilk dəfə rəsmi dövlət adı olaraq qəbul etmiş Türk dövləti **Göytürk** imperatorluğudur. **Göytürklərdə tərbiyə** və təhsil sistemi Hun tərbiyə və təhsilinin davamı, daha təkmil forması olmuşdur. Təhsil törə (tayfa) içərisində və törə vasitəsilə verilmişdir. Göytürklərdə yazı və oxu mədəniyyətinin olması bu cəmiyyətdə tərbiyə və təhsilin daha sistemli xarakter daşdığını göstərir.

Orxon abidələrinin bir çoxu Göytürk imperatorluğunun məşhur hökmdarı Bilgə xaqan dövründən qalma abidələrdir. Bu abidələr türk millətinin xarakterini, hərbi dühasını, nəslini, yüksək mədəniyyətini, millətsevərliyini, tərbiyə və təhsil ənənələrini yaşadır. Bu kitabələr türk tərbiyə sisteminin ən qiymətli mənbələridir.

Azərbaycanın şimal əyalətlərində runi əlifbası, qədim türk əlifbası, Göytürk əlifbasının da tətbiq edilməsi ehtimalı vardır. Görkəmli alim, professor Bəkir Çobanzadə qədim türk yazılarından bəhs edərkən yazır: “Bu gün bütün müstəşriklərin (şərqsünasların) türk ədəbiyyatının ən birinci abidəsi Orxon kitabələridir adlandırılrsa da, Miladi İsadan əvvəl türklərin yazıları, əsərləri olduğuna şübhə yoxdur. Çünki Orxon kitabə-

lərində təsadüf etdiyimiz lisan və üslub artıq işlənmiş bir lisandır. Belə bir işlənmə bir əsr içərisində ancaq meydana gələ bilərdi”.

Qədim türk əlifbası türk xalqlarının, təbii ki, həm də Azərbaycan türk xalqının əcdadlarının yaratdığı ilk əsl sistemli milli əlifbasıdır. Türk xalqlarının Şumerlərdən başlanan ədəbiyyatı, dili, dini görüşləri, incəsənəti, maddi mədəniyyəti, ailə-məişət tərzini, adət və ənənələri və ümumən mənəvi aləmi, etik pedaqoji fikirləri ilə yanaşı yazı-əlifba mədəniyyəti də bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlamış, inkişaf yolu keçmiş və buna görə də tarixdən silinməmişdir.

Orxon əlifbasına “Hun” əlifbası da deyilmişdir. Bu əlifba türkdilli xalqların daşlar üzərində yazılmış ilk tarixi sənədidir. Bu əlifba türkdilli ədəbiyyatımızın, pedaqoji fikrimizin, insanlara öyüd və nəsihətlərimizin zəmanəmizə gəlib çatmış olduğu ilk poetik əsəri, qədim türk qəbilələrinin daşlaşmış tarixidir, mədəniyyətidir, xaqanların, sərkərdələrin gələcək nəsilərə tövsiyələri, öyüdləri, onların qazandığı bilik və təcrübənin gələcək nəsilərə ötürülməsidir. Bu türk əxlaq və mənəviyyəti, türk törəsinin qanunları adət və ənənələridir, yüksək kamillik zirvəsinə yetişmiş türk təfəkkürünün müqəddəs səhifələridir.

Göytürk əlifbası 38 hərflidir. Bunun dördü sait, 34-ü isə samit hərflərdir. Göytürk yazısında sağdan sola və istəniləndə yuxarıdan aşağıya da yazılır və hərflər bir-birinə birləşdirilmir. Saylar isə eyni ilə bu gün dilimizdə işlənən saylardır. Orxon – Yenisey, Kültəgin abidələri üzərində yazılar gənc nəslə, gələcək nəsilərə öyüd nəsihətləridir, onları daha ağıllı, bilikli, fərasətli, olmağa çağırışlardır. Məsələn, Kültəgin abidələri üzərində türk millətinə xitabən yazılır ki, qonşuların dadlı, şirin sözlərinə kor-koranə inanıb özlərini bəlaya salmasınlar. Kültəgin abidəsi üzərində yazılardan anlamaq olur ki, türk xalqının çox sayda atları, ilxıları, dəvə karvanları olmuş, qüdrətli, cəsur ordusu olmuşdur. İnsanlar müəyyən edilmiş əxlaq normalarına əməl etmişlər, cəmiyyətin üzvləri törənin adət və ənənələrinə əməl etmiş, qayda-qanunlarını pozmamışlar. Bu abidələr üzərində yazılır: “Böyüyün sözünə, xaqanın sözünə qulaq as, onun məsləhətini dinlə...” Kültəgin abidəsində türk xalqının böyüklüyü, qəhrəmanlığı belə anladılır: “Ey türk bəyləri! Türk milləti, eşidin! Üstdən göy basmasa, altdan yer dəlinməsə, türk milləti məhv olmaz, sənini elini, adətini heç kəs poza bilməz”. Buradakı, məzar daşlarındakı vəsiyyətlər daha da ibrətamizdir: “Mən millətin yaxşı vaxtında ona Xaqan olmadım, türk millətinin, türk dövlətinin adsanı yox olmasın deyə gecələr uyumadım, gündüzlər oturmadım, ölüncəyə qədər çalışdım. Az milləti çox,

ac milləti tox etdim... Yoxsul milləti zəngin, dustaq milləti bəy etdim”.

Bu vəsiyyətlərdə çox çalışmaq, intizamlı olmaq, sülh şəraitində yaşamaq, sadələvhlik edib düşmən hiyləsinə düşməmək, nəfsini, dilini, adət-ənənəni qorumaq kimi dəyərli tövsiyələr vardır. Xaqanların vəsiyyətinə başçıların elmlı, igid, doğrucul, tədbirli olması tələb olunur. «Bilgə xaqan» abidəsində deyilir: “Xaqan atalarımız alim imiş, igid imiş. Buyruqçuları da (vəzirləri də) alim imiş, igid imiş. Bəylər də, milləti də doğru imiş. Onun üçün eli qorumuşlar. Eli qoruyub nəsil yetişdirmişlər. Günü gəlincə əcəlləriylə ölmüşlər”.

Qədim türklərin böyüyən nəslin tərbiyəsi ilə bağlı istək və arzularını, praktik fəaliyyətlərini öyrənmək baxımından daş kitabələr kimi «Alp Ər Tunqa», «Şu» (Saka), «Oğuz xaqan», «Bozqurd», «Ərkənəkən» dastanları da mühüm rol oynayır. Qədim türklərin inanc yeri göy və yer olmuş, onlar nə canlı, nə də cansız bütələrə sitayiş etməmişlər. Onların ata, qurda, qartala məhəbbətləri ibadət deyil, müqəddəslik, təmizlik, paklıq (ata inam), güc, qüvvət (qurda, qartala inam) rəmzi kimi dəyərləndirilməlidir. Həmişə at belində yürüşlərdə olan, vətəni yadellilərdən qoruyan türklərin uşaqları da qurd kimi qorxmaz, at kimi dözümlü və qartal kimi çevik olmalı idi. Ona görə də uşaqların fiziki tərbiyəsinə xüsusi fikir verilir, onlara at çapmaq, qılnc oynatmaq, ox atmaq, vuruşmaq öyrədilir, döyüşdə qalib gəlmək üçün zəruri olan keyfiyyətlər, cəldlik, çeviklik, güc və bacarıq tələb edən təmrinlər aşılardı. Həyatda, məişətdə, döyüşdə, əməkdə qazandıqları təcrübəni gənc nəslə aşılamağı vacib bilirdilər.

Hərbi təlim, vuruşmaq, cəngavərlik tərbiyədə mühüm yer tuturdu. Əli silah tutan və düşmənə qarşı mübarizə aparanlar öncədən hazırlanırdı. Qadınları və uşaqları harada qoymaq, mühafizə etmək döyüş zamanı dəqiq planlaşdırılırdı. Bunları isə gənc nəslə öyrədən tayfa ağsaqqalları və uşaqların valideynləri (xüsusilə ataları) idi. Məs., Kültigin abidəsində bunun əyani nümunəsinə rast gəlirik: Burada xalqa, oğuzlara bəyan edilir ki, Kül-tigin olmasa idi, ana və bacılarınız sağ qalmaq, düşmən əlinə keçəcəkdə [5, s. 69]. Tayfa böyüyən nəslin fiziki cəhətdən sağlam, türk adət-ənənələri ruhunda yetişməsinə, yaxşı bir əsgər olmasına ciddi önəm verirdi. Onları həyatı sevən, gözəllikdən həzz almağı bacaran, estetik zövqə və vətən əxlaqına malik insanlar kimi tərbiyə etmək məqsədilə fərdi, dini və milli bayramlardan, müxtəlif oyun və xalq mahnılarından təsirli tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edilirdi. Hərbi təlim zamanı oğlanlarla qızlara fərq qoyulmurdu. Hətta qızlara daha böyük diqqət və qayğı göstərilirdi. Qadınlar da kişilər kimi at minər, top oynayır, güləşər və savaşlarda iştirak edərdilər. Eyni

zamanda olduqca həyalı və ismətli idilər. Əgər savaşlarda qadın düşmənə əsir düşsə idi, bu, çox böyük həqarət sayılırdı. Övladı olan ailələrə böyük hörmət vardı. «Dədə Qorqud» dastanında da bu məsələlər öz ifadəsini tapmışdır.

Ümumtürk abidələri olan Kaşğarlı Mahmudun “Divanu luğat-it Türk” (1072-1074) əsərində, Yusuf Balasaqunlunun “Kutadqu bilig” (1069-1070) poemasında, eləcə də Əhməd Yügnəkinin “Atəbət-ül-həqayiq”, Xoca Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində türk tərbiyəsinin əsaslarını əks etdirən qiymətli fikirlərə təsadüf edirik. Əhməd Yügnəki yuxarıda adı keçən poeması didaktik məzmununda qələmə alınmışdır. Şair bu əsərində öz oxucusunda kamil insan sifətlərini yüksək insani keyfiyyətləri, əxlaq gözəlliyini təbliğ edir. Əsərdə şəriət hüququ əsasında tərbiyə işlərinin aparılması ifadə olunur. Məsələn:

*Köki körklüg kılığka köngül örklüg ol
Bu körklüg kılığka köngül örklüg ol.
(Əsli gözəl olan adamın xasiyyəti də gözəl olar
Bu gözəl xasiyyətli adama könül bağlanar)
Və ya
Bütün kılığ filin ötə irtəgil,
Kərəm kimdə ersə anı ər tigid.
Yimişsiz yığaç təg kərəmsiz kişi
Yimişsiz yığaçnı kesip örtəgil.
(İnsanların bütün iş və hərəkətlərini yaxşıca araşdır
Kərəm kimdə isə ona insan de
Kərəmsiz insan meyvəsiz ağac kimidir
Meyvəsiz ağacı kəsib oda at)
Və ya
Yığığlığka tirəp kesüklüg ula
Bu itiglig ərka azad öz kul ol.
(Yıxılana dayaq dur, kəsiləni tut, qoru
Belə bir adama azad insan qul olar)
Və ya
Azə İşi edgü bolsa ər edgü bolur
Ər iş edgüsündin öktüş xeyr bulur.
(İnsanın yoldaşı yaxşı olarsa o da yaxşı olar
İnsan yoldaşının yaxşı olmasından çox xeyir görər)
[6, s. 67]*

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Marağalı Əvhədi (XIII əsr) “Cami-Cəm” əsərində tərbiyə məsələləri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, ailədə valideyn nümunəsi haqqında deyir:

*Ey ata, bir utan öz övladından
Pisi rəva görmə ona heç zaman.
Oğluna pis deyib söymə dünyada,*

*Onda söyüş söyən olacaq o da.
Abır, həyə gözlə söz danışanda,
O da həyə edər, utanar onda.*

M. Əvhədi əqli tərbiyədə elm, bilik öyrənməyi vacib şərt hesab edirdi:

*Ən işıqlı günəş elmdir ancaq,
Elmsiz yaşama ömrünü nahaq.
Elmi kamillikçün öyrənməsən sən,
Yaxşı ad gətirməz o sənə əslən.
Elmi öyrənirsə kim zərdən ötrü
Biliyi xeyirdən, zərərdən ötrü,
Elm ağla yoldaşdır, sirdaşdır cana
Hər yerdə hasardır sənin ruhuna.
Yuxlasan başında o, oyaq durar
Lsən varlığına odur yadigar.
Sən yemək istəsən olar dəyirman
Yol göstərən olar yol getsən hər an.
Gövhəri sulara çürüyən deyil
Odların içində əriyən deyil.
Hər kəs torpaqlarda gizlədə bilməz
Onu tufanlar da məhv edə bilməz [7, s. 67].*

XX əsrin böyük romantik şair və dramaturqu Hüseyn Cavid yaradıcılığında milli tərbiyə sistemi ilə bağlı qiymətli fikirlər vardır. Cavid insan şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyənin roluna ciddi önəm verir, ailə tərbiyəsində qadın şəxsiyyətinin üstün mənəvi keyfiyyətlərini tərənnüm edir:

*Qadın, qadın!... Onu duymaq, duyurmaq istərkən
Yakar düşüncəmi bir şölə, bir zəhərli dikən
Bütün həyatı çiçəkləndirən fəqət o neçin
Neçin əzilsin o, bilməm neçin sürüklənsin
Qadın günəş, cocuq ay... nuru ay günəşdən alır,
Qadınsız ölkə çabuk məhv olur, zavallı qalır.
Qadın gülərsə, şu issiz mühitimiz güləcək
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək.*

Bir pedaqoq kimi Cavidin uşaq şeirləri qüdrətli sənətkarın yaradıcılığında geniş yer tutur. Cavid gənclərin əxlaqi tərbiyəsində əsas ünsürləri "Qız məktəbində" adlı şeirində bu şəkildə dilə gətirir:

*-Quzum, yavrum! Adın nədir?
-Gülbahar.
-Pəki, sənin anan, baban varmı?
-Var.
-Nasıl, zənginmidir baban?
-Əvət, zəngin, bəyzadə. . .
-ylə isə geydiyin geyim neçin böylə sadə?
Yokmu sənin incilərin, altın biləziklərin?
-Söylə, yavrum! Hiç sıklıma...
-Var əfəndim, var... lakin
Müəlliməm hər gün söylər, onların yox qiyməti,*

Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti

– Pək doğru söz... Bu dünyada sənin ən çox sevdiyin
Kimdir quzum, söylərmisin?

– Ən çox sevdiyim ilkin

O allah ki, yeri-göyü insanları xəlfə eylər.

– Sonra kimlər?

– Sonra onun göndərdiyi elçilər.

– Başqa sevdiklərin nasıl, yoxmu?

– Var...

– Kimdir onlar?

– Anam, babam, müəlliməm, bir də bütyün insdamlar... [8, I, s. 58]

A. Bakıxanov və M. Şəfi kimi M. F. Axundzadə (1812-1878) də təlim və tərbiyəyə yüksək qiymət vermişdir, amma o, təlim və tərbiyənin rolunu qiymətləndirərkən öz sələflərindən çox-çox irəli getmiş və daha yüksək səviyyəyə qalxa bilmişdir. M. F. Axundzadəyə görə tərbiyənin məqsədi öz vətəninə və xalqını hədsiz olaraq sevən mərd mübariz, elmi biliklərlə silahlanmış vətənpərvər, şüurlu vətəndaş yetişdirməkdən ibarətdir. Tərbiyəyə dair M. F. Axundzadənin fikirləri onun ictimai-siyasi fikirləri ilə üzvi şəkildə bağlıdır. O, yaxşı başa düşürdü ki, tərbiyə və təlim prosesində dəyənin ağırlığını hiss etdikdə, daim rəhmsiz cismani cəzanın təsiri altında olduqda adam cəmiyyətin yararlı vətəndaşı ola bilməz. O yazır: "Təəccüblü orasıdır ki, hər bir şüursuz valideyn öz uşağını təlim və tərbiyə məqsədilə məktəbdə müəllimin yanına gətirərkən uşağın öz yanında deyirdi: "Molla, bu oğlumu sənə tapşırıram. Əti sənə, sümüyü mənə". Nadan molla cavab verir: Əmin ol, çubuq və fələqqə həmişə onun gözünün qabağında olacaqdır". Bu cür tərbiyədən sonra uşaqlardan böyüdükdə nə kimi insanlıq, mərifət, yüksək himmət və nəcib əxlaq ümid etmək olar? Bundan təəccüblüsü vəzəreti-ülumun qəflətidir ki, bu hərəkəti məktəbdəkilərə qədəgən etmir" [9, II, s. 70].

Gənc nəslin tərbiyəsi dedikdə Axundov həm əqli tərbiyəni, həm də əxlaqi tərbiyəni nəzərdə tuturdu. Axundzadəyə görə ibtidai savad əxlaqi tərbiyə üçün ilk və əsas, zəruri şərtidir. M. F. Axundzadə əməyə və fiziki tərbiyəyə də yüksək qiymət vermişdir. O, əmək və fiziki tərbiyə ideyasını "Bir balaca parijlinin həyatı" adlı povestində xüsusi qüvvə və səylə təbliğ edir [10, 219]. Povest bütünlüklə fəal, ağıllı, bacarıqlı, təşəbbüskar, fiziki əməyə və elmə dərin hörmət və məhəbbət hissi bəsləyən, kollektiv üçün heç bir şeyi əsirgəməyən, hər bir şəxsə kömək etməyə hazır olan yeni insanın tərbiyəsində həsr edilmişdir. Bu povestdə M. F. Axundzadə fiziki tərbiyənin, əməyin böyük nəticələr verdiyini göstərir, əvvəllərdə zəif arıq olmuş

oğlan uşağı müntəzəm şəkildə fiziki əməklə məşğul olur, bunun sayəsində həmin uşaq qüvvətli və möhkəm bir adama çevrilir və onun üzündə düşüncəlilik, təvazökarlıq və ləyaqət oxunur.

Orta əsr mövhumatına, xurafat və cəhalətinə, kobudluq və eqoizminə, tənbellik və müftəxorluğuna qarşı mübarizə Axundzadənin əxlaq tərbiyəsinə dair fikirlərinin əsasını təşkil edir. Əgər Axundzadənin sələflərindən Bakıxanov və başqaları insanda müşahidə edilən bir sıra mənfi, nalayiq sifətləri göstərməklə kifayətlənmiş və bu əxlaqi sifətlərin köklərini, onları əmələ gətirən, meydana çıxaran səbəbləri aşkar etməmişlərsə, Axundzadə bu məsələlərin öhdəsindən gəlmişdir ki, onun üstünlüyü və böyüklüyü də bundadır. M.F.Axundzadə vətənpərvərlik hissini bütün digər yüksək əxlaqi sifətlərdən üstün tuturdu. Odur ki, Axundzadə əxlaq tərbiyəsində bu keyfiyyətin aşılmasına böyük yer vermişdir. O, gənc nəslin əxlaq tərbiyəsində yoldaşlığa, yoldaşlıq müehitinə, qızla oğlan arasında dostluğa böyük diqqət yetirmişdir. "Bir balaca parijlinin həyatı" adlı povestdə əxlaq tərbiyəsinin bu cəhətlərinə yer verilmişdir [10, s. 91].

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan realist və satirik şairimiz Seyid Əzim Şirvani(1835-1888) də müasiri M.F.Axundzadə kimi maarifçilik, təlim – tərbiyə sahəsində böyük işlər

görmüşdür. Şair "Elm" adlı şeirində, elmi, biliyi təbliğ edərək yazırdı:

*Cəfər!Ey nuri-dideyi Seyyid!
Qönçəyi-novrəsidiyi Seyyid!
Üləma haqqını riayət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl.
Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var o insandır.* [10, s. 119]

Şair inamla bu qənaətə gəlir ki, insan şəxsiyyətinin inkişafında, onun daxili imkanlarının zahirə çıxarılmasında tərbiyənin böyük rolu vardır:

*Ki nə qədər olsa şəxs naqabil,
Tərbiyətlə genə olur kamil
Filhəqiqət dirəxti-nakamil.
Tərbiyət feyzinə olur şamil.
Növi-insan deyil ağacdan kəm
Qabili-tərbiyətdir hər adəm
Və ya
Elmsiz kimsənə hünərsizdir
Elm-bitərbiyət səmərsizdir.* [10, s.143]

Ümumiyyətlə, bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan xalqının milli tərbiyə sistemində ümumtürk dəyərləri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bütün bunlara görə Beynəlxalq Türk Akademiyasının Türk tərbiyəsi layihəsi böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. İsmayıl Əliyev. Azərbaycan etnopedaqogikası. – Bakı, 2009.
2. Əlibəyadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi.– Bakı: Gənclik, 1998.
3. Azərbaycan atalar sözləri, – Bakı, 1998.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı:Yazıçı, 1988.
5. Quliyev Ə. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. – Bakı,1993.
6. Quliyev Ə. Qədim türk abidələrinə aid materiallar. – Bakı,1993.
7. Oruc Həsənli, Kamal Camalov. Sosial psixopedaqogikada istedadlı uşaqlar problemi. – Bakı, 2011.
8. Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cilddə.– Bakı: Elm, 2007.
9. Axundov M.F. Əsərləri, 3 cilddə. – Bakı, 1964.
10. Seyidov Ə. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən – Bakı: Maarif, 1958
11. Azərbaycan nağılları, I cild. – Bakı: Turan, 2002.
12. Azərbaycan nağılları, II cild. – Bakı: Turan, 2003.
13. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri.– Bakı: Maarif, 1970.
14. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasından mühazirələr.– Kirovabad, 1967.
15. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasının ümumi əsasları və xüsusiyyətləri haqqında. – Kirovabad, 1968.
16. Həşimov Ə. Xalq pedaqogikasında tərbiyənin üsul və vasitələri. – Bakı, 1980.
17. Seyidov F.Ə. Soy kökümüzdən gələn pedaqoji fikir. – Bakı, 2004.
18. Seyidov F.Ə. Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair. – Bakı, 1997.

АЛПЫСБАЕВ Қ.Қ. (Астана/ Қазақстан)

Филология ғылымдарының докторы, профессор, Түркі академиясының жетекші ғылыми қызметкері. ҚР Білім және ғылым министрлігінің «ЖОО үздік оқытушысы» грантының иегері, Білім беру ісінің үздігі. Оның 30-ға тарта оқулық, оқу құралы мен монографиялары және 300-ден астам мақаласы жарық көрген. Қытайда, Түркияда, Татарстанда кітабы мен мақалалары басылған.

ALPYSBAYEV K.K. (Astana/Kazakhstan)

Doctor of Philology, Professor, main researcher of the Turkic Academy. He is the winner of the state grant awards «The best lecturer of higher education institution» and High Achiever of Education. He is the author of about 30 textbooks, monographs and more than 300 papers. Some of them have been published in China, Turkey, Tatarstan.

АСАНОВА Ұ.О. (Астана/ Қазақстан)

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Түркі академиясының аға ғылыми қызметкері. Ол – 1 монография, бірнеше оқулық пен оқу құралдары авторларының бірі. 70-тен астам мақаласы жарық көрген.

ASANOVA U.O. (Astana/Kazakhstan)

Candidate of Pedagogics, Assistant Professor, senior researcher of the Turkic Academy. She is the author of 1 monograph, several textbooks, teaching aids and over 70 articles.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада ғасырлар бойы жинақталған халқымыздың асыл мұраларындағы адамгершілік пен имандылық, еңбек пен өнер, ерлік пен отансүйгіштік қарым-қатысына негізделген педагогикалық бай тәжірибесі, сондай-ақ ғұлама ойшылдарымыз бен ұлы тұлғаларымыздың тәлімдік, тағылымдық ой-пікірлері сөз болады.

The article deals with a rich pedagogical experience based on the relations of humaneness and humanity, labour and art, heroism and patriotism which have been gathered within many centuries in invaluable heritage of our nation.

Адамзат дамуының тарихи үдерісінде түркі халықтарының да өзіндік сипатын көрсететін құндылықтар жеткілікті. Соның ең бастыларының бірі – халықтық тәрбие. О баста бір діңнен тамыр тарта-тын түркі халықтары уақыт ағымының әсерімен бірнеше ұлттарға, халықтарға бөлшектенуіне орай тілі, өмір-салты тұрғысынан әрқайсысы өзара сабақтастықта бола отырып, өзіндік ерекшеліктері бар тұрпатта дамыды. Бұл, негізінен, олардың тұр-

мыс-тіршілігіне, кәсібіне, соған орай өмірге енген салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына байланысты қалыптасқан еді.

Арғы тегі түркіден бастау алатын қазақ халқы да ұрпақ тәрбиесіне ерекше мән берген. Ғасырлар бойы қалыптасқан тәрбиенің жақсы үлгілерін (адамгершілік-имандылық қасиет, елін, жерін, Отанын сүю, қоршаған ортаны қорғау, еңбекке баулу және т.б) ұрпақ санасына сіңіруді көздеген хал-

қымыз әртүрлі бағыт тәсілдермен түрлі құралдар арқылы жүзеге асырып келген. Ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, сондай-ақ көкпар, сайыс, күрес, ақ-сүйек, т.б. секілді ұлттық ойындар мен түрлі кәсіп, төрт-түлік мал, аңшылық туралы ән-өлең, тақпақ, жыр, жаңылтпаш, жұмбақ, аңыз, ертегі түріндегі фольклорлық шығармалар сияқты рухани мұраны игерту нәтижесінде жас ұрпақтың жалпы көпшіліктің бойына ізгілік нұрын себуге тырысқан. Жаманнан жиреніп, жақсыдан ғибрат алуға шақырған.

«Тәрбие – тал бесіктен» деген ұстанымды басшылыққа алған халқымыз баланы дүниеге келген күннен бастап имандылыққа, қайырымды, кішіпейіл болуға, елін, жерін сүйуге, үлкенді сыйлап, кішіні құрметтеуге үйретіп, ерінбей еңбек етуге баулитын ән, өлең, жыр, ертегі мен аңыз әңгімелер шығарған. Баланы бесікке салумен байланысты айтылатын «Бесік жырлары», тәй-тәй жүріп, қадам басуына орай айтылатын «Тұсау кесу» өлеңдері осының айғағы деуге болады.

Бесікті тербете отырып анасы сазды әуен, ырғақты сөзбен сәбиінің санасына ұлттық тәрбиенің алғашқы нәрін сіңіруді көздейді. Мәселен, «Бесік жырында» анасы:

*Айыр қалпақ киісіп,
Ақырып жсауға тиісіп,
Батыр болар ма екенсің?!
Бармақтарың майысып,
Түрлі ою ойысып,
Ұста болар ма екенсің?!
Таңдайларың тақылдап,*

Шешен болар ма екенсің?! [1, 24] – деп болашақта баласының ел қорғаны болатын азамат болуын, я болмаса он саусағынан өнері тамған шебер болуын немесе елді аузына қарататын шешен болуын қалаған тілек-арманын «әлди» әнімен жеткізеді. Сол арқылы анасы балаға деген ақ тілегін, аналық махаббатын, мейірімі мен сүйіспеншілігін білдіреді. Бұл түркітілдес халықтар қырғыз, өзбек, әзірбайжан, түрік, татар т.б. халықтардың барлығында бар. Ал баланың қаз тұрып, қадам басқанда айтылатын «Тұсау кесу» жырында ата-ананың балаға деген ерекше қамқорлығы байқалады. Онда баласының аман-есен өсіп, өмірдегі қадамының сәтті болуын армандаған ата-анасы:

*Қаз баса ғой, қарағым,
Құтты болсын қадамың!
Өмірге аяқ баса бер,*

Асулардан аса бер! [1, 38] – деп ойын тілек, бата түрінде жеткізеді.

Халықтың рухани адамгершілік өмірінің негізі болып табылатын қарым-қатынас нормалары салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың да ұрпақ тәрбиесінде алатын орны ерекше. Қыз ұзату, келін түсіру, үйлену салтына байланысты айтылатын тұрмыс-салт өлеңдерінде жастарды үй болуға, отбасылық моральдық қағидаларды бұлжытпай орындауға үйретеді. Мәселен, «Той бастар» жырында:

Қызыл ала төселген сырмағыңыз,

Құтты болсын шымылдық құрғаныңыз! [2,40] – деп, той иесіне құтты болсын айтып, жақсы тілек білдіру көзделсе, екі жақ болып, айтыс түрінде айтылатын «Жар-жар» өлеңінде ұзатылып бара жатқан қызға жігіттер:

Өксіп-өксіп жылама,

Қарындасым, жар-жар-ау.

Туған елдей болады,

Барған жерің, жар-жар-ау, [2,78] – деп жұбату айтады. Сондай-ақ ұзатылып бара жатқан қыздың барған жеріне «тастай батып, судай сіңуін» қалайды.

Ал ұзатылатын қыз «Сыңсу» өлеңінде елімен, жерімен, ағайын-туысымен қоштаса отырып,

Әрдайым елім сау боп тұр,

Естіртпей бізге жаманат.

Анашым, сүтіңді ақтармын,

Келтірмей сізге жаман ат, [2, 219] – деп, ата-анасының берген тәрбиесіне ризашылығын білдіреді, барған жерінде «жақсы келін» атанып, анасының атына жаман сөз келтірмеуге уәде етеді.

Жас келінді жаңа ағайын-жұртына таныстыру мақсатында «Беташар» жыры айтылады. Онда жас келінге жаңа отбасында өзін ұстай білу, ауыл үлкендері мен жұбайын сыйлап, ізеттілік таныту, инабаттылық көрсету ережелері айтылады.

Айт, келін ау, айт, келін,

Атыңның басын тарт, келін.

Сауысқаннан сақ келін,

Жұмыртқадан ақ келін, – деп басталатын беташар жырында жас келінге «қыз ғұмырымен» қоштасып, жаңа босағаны «келін» болып аттағанын, енді сол әулеттің бір мүшесі болатынын ескертеді. Жас келіннің әдептілігі мен тәрбиелілігі келін болып келген әулеттің жасы үлкендері мен кішілерін өз атымен атамай, оларға еркелетіп «ат қоюынан» көрінеді. Тәрбиелі келін қайнағасына «*мырза аға*», «*төре аға*» тәрізді ат қойса, қайнысын «*тентегім*», «*серім*» деп еркелететін болған, ал қайынсіңділеріне «*еркем*», «*сырғалым*» деген аттар қойған. Бұл, біріншіден, сыйластық пен құрметтің ерекше белгісі болса, екіншіден, келіннің

ибалылығын және оның «шыққан жерінің тектілігін» көрсетеді. Қазақ халқында ұлына текті жерден қыз әперу дәстүрі бар. Тектілік – қыз балаға отбасы арқылы берілетін тәрбие. Сондықтан да ата-бабамыз «Анасын көріп, қызын ал» деген аталы сөзді өсиет етіп қалдырған. Жаңа шаңырақ көтерген жас жұбайлардың некесінің берік, отбасы сыйластығы мен береке-бірлігінің мәңгі болуының бірден-бір жолы – ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан осы халықтық дәстүрде.

Ата-бабамыз қоғамда орныққан, адамдар арасындағы қалыптасқан жақсы адамгершілік мінез-құлық атаулыны өз ұрпағының бойына сіңіруді ерте кезден-ақ қолға алған. Мұны моральдық қасиеттер деп те жүрміз. Моральдық қасиеттер адамдардың іс-әрекеттерінен, өзара қарым-қатынасынан шығады. Бұл қасиеттерді халқымыз ауыздан-ауызға тарап, бүгінгі күнге дейін жеткен халық шығармалары арқылы үйретуге тырысқан.

Үлкенді сыйлау, кішіні құрметтеу, ата-ананы ардақтау, жалпы адамдар арасындағы сыйластық адамгершілік қасиеттің өзекті мәселесі болып табылады. Сондықтан да халқымыз жастарға «үлкеннің сөзін бөлме, үлкеннің жолын кесіп өтпе, үлкенге сый, кішіге құрмет көрсет» деген нақыл-өсиет сөздерін айта отырып:

Ақылы елден артылған,

Ақылың болса, мақтан.

Ынтымағы жұрттан асқан,

Жақының болса, мақтан.

Сенің жасың кіші зой,

Ағаңның алдына шығудан сақтан! – деп ескертті. Сөйтіп, «үлкенге көрсетілетін құрмет – баланың міндеті» екенін айтады.

Қазақ халқы ұрпағын жастайынан теріс қылық, жаман әдеттерден бойын аулақ салуға үгіттеп, «жаман әдеттен жиренуге» шақырған. Оны: «Дастарқанды, тамақты баспа. Ата-анаңа қарсы келме. Әдепсіз сөз айтпа, өтірік айтпа. Адамға қарап қолыңды шошайтпа. Көп ішінде қатты сөйлеме, қатты күлме», – деген сияқты тыйым сөздер арқылы ұрпағының құлағына құйып отырған. Бұл ырым-тыйымдар отбасы ережесі іспеттес. Сол себепті инабат үлгісінің бастауы отбасында алған тәрбиеге байланысты болатынын пайымдаған халқымыз «Ата көрген оқ жоңар, шеше көрген тон пішер» деп түйінді сөз айтқан. Үлкенді сыйлап, олардың алғысына бөленген, батасын алған ұл-қыздарымыздың мерейі үстем болып, өркені өсері анық.

Адамның бір-біріне бауырмал, туысқаншыл болуы – адамгершілік қасиеттің басты нышаны. Өз туыстарына қайырымы, мейірімі болмаған, оның құқықтарын қорғап, талап-тілектерін орындамаған адам, басқаға жаны ашып, өзгеге қамқоршы бола алмайды. Туысқанының қайғысына ортақтасып, қуанышын бөлісу, қиналғанда қол ұшын беріп, ауырып қалса, қасынан табылу – туыстар арасындағы әдеп-инабат, бауырмалдық белгісі. Ұрпақ тәрбиесінде бауырмалдық, туысқаншылдық қасиеттерді жастардың бойына сіңіру үшін ауыз әдебиеті үлгілері мол пайдаланылған. Бұл қасиеттерді халқымыз «Ер Төстік» ертегісіндегі Төстіктің жұт жылы кетіп, қайтып оралмаған сегіз ағасын іздеп жолға шығуы, талай қиындықтарды басынан өткеріп, ақыры ағаларын тауып, аман-есен елге оралуы арқылы көрсетсе, «Қыз Жібек» жырында ағасын іздеу үшін әкесінен бата алуға келген Сансызбай:

Төлегенді сағынып,

Қайғыменен қан жұтып,

Ише алмадым асымды, – деп бауырын қатты сағынып, жүрегі қан жылағанын білдіреді. Сөйтіп,

Мен Төлегенді іздейін,

Жер шаршысын кезейін.

Жоқтаусыз кеткен лайық па?

Туған соң іні біздейін.

Разылық берсең, жан әке,

Ешкімге көзім сүзбейін.

Тірі-өлісін білгенше,

Күдерімді үзбейін, [3, 140] – деп ағасын қалай да іздеп табуды көздеген інінің ағаға деген бауырмалдық, туысқаншылдық сезімін байқауға болады.

Осы тәрізді ертегілер мен жырларды оқып өскен жас ұрпақ қатыгездіктен бойын аулақ ұстап, қайырымды, кішіпейіл, бауырмал, туысқаншыл болып өседі. Қиын сәттерде олар бір-біріне қол ұшын беріп, көмектесуге дайын болады. Бұдан отбасының татулығын, ынтымағын, бірлігін байқаймыз. Отбасы ынтымағы отбасы мүшелерінің бірін-бірі қадірлеуінен, әсіресе баланың ата-анасына ерекше құрмет көрсетуінен де көрінеді. Халық ұғымында баласының анасы алдындағы парызын өтеуін «ананың ақ сүтін ақтау» дейді. «Анаңды Меккеге үш рет арқалап апарып келсең де, ана сүтін ақтай алмайсың» деп, тұжырым жасаған халық ата-анасына құрмет көрсету, сыйлау әрбір баланың перзенттік борышы екенін айтады. Алайда бүгінгі жаһандану заманында мұндай адамгершілік қасиеттер, әдеп-инабат дәстүрлері құнсызданып ба-

ра жатқаны жанға батады. Жасыратыны жоқ, әкенің сөзін тыңдамайтын ұл, анансының бетінен алатын қыздар көбейіп келеді. Тіпті қартайған ата-анасын қарттар үйіне өткізіп жатқан жастар да кездеседі. Бұл – қоғам дерті. Ал мұндай дерттен құтылудың жолы халықтың рухани байлығын қайта жаңғырта отырып, ондағы тәрбиенің озық үлгілерін жастардың санасына сіңіру болып табылды. Халықтың рухани мұрасын еркін меңгерген ұрпақ – болашағы зор ұрпақ.

Халқымыз: «Татулық – табылмас бақыт» деген аталы сөзді бекер айтпаса керек. Қиналғанда қол ұшын беру тек ағайын, туысқан адамдардың ғана міндеті емес, ол кез келген азаматтың парызы болмақ. Осыны жастарға ұғындыру үшін халқымыз түрлі ертегі, аңыз әңгіме, миф ойлап шығарған. «Қарлығаш пен дәуіт» мифтік әңгімесінде «балапандарын жейін деп келе жатқан жыланнан құтқару үшін қарлығаш көкектен, қарғадан көмек сұрайды. Бірақ көкек қонаққа бара жатқанын айтса, ал қарға үйленгелі жатқанын айтып, сылтауратып, көмек беруден бас тартады. Шырылдап жүріп қарлығаш дәуітті кездестіреді. Дәуіт ұяға жақындап қалған жыланды аяғымен шаба тырнап, екі көзін ағызып жібереді. Сөйтіп, қарлығаштың балапандарын аман алып қалады. Дәуіттің ерлігіне сүйсінген қарлығаш онымен айнымас дос болады.» [4, 45-46] Ата-бабамыз басына қиын іс түскенде қол ұшын бере алатын айнымас достың болуын осындай мифтік әңгімелер арқылы жеткізуді көздеген. Қазақ халқында достасу салты ертеден қалыптасқан. Нағыз достар бір-бірінен жанын аямай, бір-біріне қамқор, көмекші, тілектес болған. Досына атылған оққа өз кеудесін тосып, досы үшін жанын құрбан еткен нағыз достар өмірде жиі кездесіп отыратынын да білеміз. Ата-бабамыз: «Басыңды дауға берсең де, жолдасыңды жауға берме», – деп қандай қиындық болса да досының қасынан табылуды ұрпағына дәріштеп отырған.

Халқымыздың тұрмыстық жағдайына байланысты қалыптасқан дәстүрі – қонақжайлылығы. Үйге келген қонақты төрге шығарып, астың дәмдісін ұсынып, сыйлап, құрметтеу – ежелден келе жатқан ата-баба дәстүрі. «Қонақ келсе, құт», «Құтты қонақ келсе, қой егіз табады» – деп, халық қонақ күтуді бақыттың нышаны санаған. Қазақ халқында қонақты ақжарқын пейілмен күту адамгершілік, көрегендік қана емес, тіпті міндет болған. Сондықтан халқымыз «қазақтың бөлінбейтін еншісі – қонақасысы» деп, қазақтың басқа халықтардан ерек-

шелігін көрсеткен. Қонақты қарсы алу, оны күту, шығарып салу тәрізді рәсімдерді өз ұрпағына үйретіп отырған. Қонақты күту кезеңінде оның қолына су құйып, төрге шығарып, қонақтың өз сыбағасын ұсыну сияқты әдеп-салтты жастарға тапсырған. Мәселен, «Қамбар батыр» жырында:

*Қонақ болып кетіңдер,
Қаз еті бар қақтаған,
Құланның етін сұр қылып,
Мейман үшін сақтаған.
Жүріңіздер ауылға,*

Кедейім көрсін ақ табан, [5, 231] – деп, дәмнің бар жақсысын қонағының алдына қоятын қазақтың меймандостығын ұрпағына үлгі-өнеге еткен. Бұл – адамның бойындағы тамаша қасиет жомарттықтың да белгісі. Жомарт адам басқаға жақсылық жасап, оған қызмет қылуға дайын тұрады. Мұны «Аты аңызға айналған Атымтай» ертегісіндегі Атымтайдың іс-әрекетінен көруімізге болады. Оны халық бойындағы қасиетіне байланысты «Атымтай жомарт» деп тегін атамаса керек. Ол өз қолындағы байлығын елімен бөлісіп қана қоймай, тіпті өзінің жанын да беруге әзір екенін: «Сенің іздеп келген Атымтай жомартың – менмін. Құлдығыңа әзірмін, патшаңды риза ет те, сыйлығыңды ал, – деп қонағына басын тосқан әрекетінен көреміз. [6, 389] Мұндай жомарт адамдарды әркез халық та, патша да сыйлаған. Ұрпағының бойында осындай жомарттық қасиеттің болуын қалаған халық өз ойын түрлі ертегілер, әңгімелер арқылы беруге тырысады.

Сонау ерте заманнан адам баласының аяулы арман-мұраты әділдік болған. Әділдік – адамның ең асыл қасиеті, адамгершіліктің, имандылықтың негізі болып саналады. Ертеде мәселені дұрыс шешу үшін адамдар билерге жүгінгені белгілі. Сондықтан да «Тура биде туған жоқ» деген ұстанымды басшылыққа алған халқымыз әділ сөз айтқан билердің сөзіне тоқтаған.

*Бір сөз айтсаң жақсыға,
Аталы сөзге тоқтайды.
Бір сөз айтсаң жаманға,
Өмірінде ұқпайды.
Надандықтың белгісі,
Өзін-өзі мақтайды.
Көкірегі соқырға,
Өмірде таң атпайды.
Шешеннің сөзі алмас*

Қап түбінде жатпайды [7, 180], – деп, әділ төрелік айтатын билердің сөзін өткір алмасқа теңейді.

Ал сөзді ұғып, аталы сөзге тоқтайтын адамды *жақсы адам*, керісінше сөзді ұқпайтын адамды *жаман адам* деп бөледі. Халық шығармаларында адам бойындағы жақсылық пен жамандық, әдептілік пен дөрекілік, шындық пен өтірік, қаскүнемдік пен қарапайымдылық сияқты қасиеттердің қатар жүретіні айтылып, олар өзара қарам-қарсы қойылған. Алдыңғы буын өзінен кейінгі жас ұрпақтың осы қасиеттерді ажырата алуын қалайды. Халқымыз жақсы мінез-құлық, әдептілік, кішіпейілділік, ең алдымен, адамның тәлім-тәрбиесіне байланысты деп түйеді. Сондықтан ата-бабаларымыз болашақ ұрпақтарының әдепті де инабатты, ізетті әрі қайырымды, инабатты болып өсуі үшін өсиет-кеңес беруді, бата, тілек айтуды ата-баба дәстүріне айналдырған. Көне көз қариялар (Төле би) ұрпақтарына:

Бір үйдің баласы болма,

Көп үйдің санасы бол!

Бір елдің атасы болма,

Бар елдің данасы бол!

Бір тонның жағасы болма,

Көп қолдың ағасы бол!

Ақты ақ деп бағала,

Қараны қара деп қарала.

Өзегің талса, өзен бойын жағала.

Басыңа іс түссе, көпшілікті сағала.

Өзіңе-өзің кәміл бол,

Халқыңа әділ бол,

Жауыңа қатал бол!

Досыңа адал бол! [7, 7] – деп бата беріп отырған. Мұндай ата-баба дәстүрі біздің жастарымыздың сусындап нәр алатын ұлттық мәдениеттің қайнар бұлағы болуы тиіс.

Шынайы адамгершілік қасиет елін, жерін, Отанын сүюден басталады. Ауыз әдебиеті шығармаларында, әсіресе ерлік, батырлық жырларда жастарды патриоттық, ерлік рухта тәрбиелеудің негізі қалыптасқан. «Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар», «Ер Тарғын» және т.б. жырларда батырлардың елін қорғаудағы шайқастары дәріптеліп, олардың шайқаста көрсеткен ерлік әрекеттері арқылы жастардың туған жерге, өскен елге, Отанға деген сүйіспеншілік сезімін оятуға тырысады. Мәселен, жырдағы:

Буырқанды, бұрсанды,

Мұздай темір құрсанды.

Алтын қылыш қолға алды,

Оқ жыландай толғанды, [8, 87] – деп суреттел-

ген Алпамыстың бейнесі елі үшін жанын беруге даяр, елі үшін туған азаматтың іс-әрекеті деп ұғынымыз. Осындай батырлық жырларды оқып өскен жас ұрпақ «Ел намысы – ер намысы», – деген ұранды санасына сіңіріп, қаһармандық рухта тәрбиеленеді.

Халықтың шаруашылық, экономикалық, әлеуметтік тұрмысынан туған қазақтың еңбек-кәсібі, салт-дәстүрі мен ұлттық ойындары елдің өміртіршілігімен тығыз байланысты көрініс тапқан. Сондықтан ертеден-ақ еңбек тәрбиесіне айрықша көңіл бөлген қазақ халқы оны халықтық мерекелермен, түрлі ойындармен ұштастырып отырған. Әсіресе Наурыз мейрамында: «Бұлақ көрсең, көзін аш. Бір тал кессең, он тал ек!» – деген принципті негізге алған халқымыз Ұлыстың ұлы күні ауланы, елді мекенді тазалап, ағаштар отырғызуды ұрпағына үйретіп келген. Бұл, біріншіден, ұрпағына «бақыттың кілті – еңбекте» екенін түсіндіріп, «еңбек мұратқа жеткізетінін» дәлелдесе, екіншіден, туған табиғатымыздың қадір-қасиетін жеткіншек ұрпаққа танытуға, қоршаған ортаға деген махаббатын арттыруға және оны қорғауға үйретуді көздейді. Жас ұрпаққа эстетикалық тәрбие беруде қоршаған орта мен туған табиғаттың үлкен әсері бар. Табиғатпен етене жақындықта жүрген жастар ондағы әсемдікті, сұлулықты көріп, сезінеді. Сөйтіп, олардың эстетикалық талғамы күшейіп, туған жерге, қоршаған ортаға деген сүйіспеншілігі арта түседі.

Ата-бабамыз «тән сұлулық – тағдырдан, жан сұлулық – өзіңнен» деп ұрпақтарының дене сұлулығына, әсіресе қыз баланың көрікті болып өсуіне ерекше мән берген. Батырлық жырлар мен лироэпостық жырлардағы Қыз Жібек, Назым қыз, Баян сұлу бейнелері арқылы қазақтың ару қыздарының образын көрсетуді мақсат тұтқан. Мәселен,

Қоғадай болған шашы бар,

Алтын түйме басы бар,

Ақ маңдайы жалтылдап,

Әйнектей көзі жалтылдап,

Қизаш біткен қасы бар.

...Аққудай мойны құрықтай

Назым сұлу ержетті, [5, 211] – деп суреттеген. Осылайша ата-бабаларымыз әлемдегі сұлулықтың көркем үлгісін ару қыздың тал бойынан көруді көк-сеген. Жырларда аруларды бұлай суреттеу енді ғана бой түзеп келе жатқан бойжеткеннің сұлулықты терең сезініп, түйсініп, соған еліктеп, талпынса деген арман-ниетінен туған.

Ата-бабамыз ұрпағының тек сыртқы сұлулығына ғана мән беріп қоймай, олардың жан дүниесінің де сұлу болуына айрықша көңіл бөлген. Сондықтан да қалыңдық таңдауда «Көркін алма, мінезін ал» деп, ақыл-кеңес беріп отырған. Қыз бала өзінің жүріс-тұрысымен, инабаттылығымен, әдемі қылықтарымен тартымды болмақ. Өкінішке орай, бүгінгі күні қыздарымыздың дөрекі сөйлеп, шылым шегіп, қалай болса, солай ашық-шашық жүруі ойлантарлық жағдай. Осындай келеңсіз жағдайлардан арылту үшін ата дәстүрін жалғастырып, құнды рухани мұраларымыздағы тәрбиенің сарқылмас нәрін жас ұрпақтың бойына сіңіре білуіміз керек.

Халқымыз жастардың ақыл-ойын ойдағыдай қалыптастырып, ой-санасын өрістетуде халық ауыз әдебиетінің мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, сонымен қатар баланың ақыл-ойын дамытуға арналған ойындар (санамақ, тоғызқұмалақ) сияқты түрлерін пайдаланып отырған. Жұмбақ адам баласы санасының дамып, одан әрі ұлғаюына, ойын ұшқырлап, саналы ойлауына септігін тигізсе, баланың тілін дамытуда, кейбір қиын дыбыстарды дұрыс айтып үйренуде жаңылтпаштардың алатын орны ерекше. Жас жеткіншектерді тапқырлыққа үйретуде, олардың ақыл-ойының ұшқырлана түсіп, ой-санасының өсуіне әсер ететін ұлттық ойындардың да маңызы зор.

Тәрбие берудің ең көрнекті құралының бірі, амал-тәсілі әдебиет үлгілері, көркем шығармалар болған. Ерте заманғы ғұламалардың жазбаларына қарағанда, ежелгі түркілердің арғы аталары болып саналатын сақтардың ерлік тарихын, салт-дәстүрі, көзқарас, танымын т.б. өмір көріністерін бейнелейтін дастандар көп болған. Бірақ олардың көбі сақталмаған. Кейбіреуінің мазмұны ғана жеткен. Түркілердің ежелгі ата-тегі болып табылатын сақ дәуірінен жеткен әдеби мұраның бірі – «Томирис» дастаны. Басқа да көп дастандар секілді «Томирис» дастанының да сюжеті сыртқы дұшпандардан елді қорғау идеясына құрылған. Дастанның тақырып-идеясы мен бізге жетуі туралы қазақ әдебиеттану ғылымында алғашқы болып зерттеп, ғылыми айналымға түсірген көрнекті түркітанушы ғалым Н.Келімбетов былай деп жазады: «Сақтардың киелі жерін парсы әскерінің шапқыншылық әрекетінен сақтап қалу тақырыбын жыр еткен осындай шығармалардың бірі – «Томирис» дастаны. Бұл дастанның сюжеті бізге Геродоттың «Тарих атты көптомдық кітабы арқылы жеткен... Томирис –

тарихи-қаһармандық дастан. Дастанның сюжеті тарихта болған шынайы оқиғаларға негізделген. Геродоттың жазуы бойынша, парсы елінің патшасы Кир б.з.б. 539 жылы Вавилонды жаулап алған соң бірден сақтар еліне жорыққа аттанады» [9,18–19]. Сақпатшайымының «соғыс ашпа» деген ұсынысына көнбей шабуыл жасаған парсы патшасы Кир мен Томирис арасындағы шайқас арқау болған шығармада Отан, ел үшін от кешкен ерлік пен парасаттылық, әділеттілік көрініс табады. Дастандағы басты тұлға Томирисінің бойында ерлік, әділдік, отансүйгіштік, өз мүддесінен ел мүддесін жоғары қою, ел алдындағы жауапкершілік, адамгершілік, сертке беріктік, т.б. өнегелік сипаттар жинақталған. Кир парсы елінің патшасы болса, Томирис (Тұмар) – сақ елінің патшайымы. Кирдің әрекеті қомағайлықтың, соғысқұмарлықтың, опасыздықтың көрінісі болса, Томирисінің іс-қимылы мен көздеген ойлары – бейбітшілік, бөтен елге бекерден-бекер шабуыл жасамау, көз алартқан жаудан елін қорғау. Отан, ел үшін қандай қауіпті жағдай болса да қаймықпай қарсы тұра білетін батырлығы ұрпаққа үлгі, кейінгіге тағылым бола білді.

Сонау көне түркілік замандарда тасқа қашалып жазылған «Күлтегін» дастанында ел мен жерді, Отанды сүюдің, ел мүддесін қорғаудың, ерлік, батырлық, қайрат-жігер көрсетудің жарқын үлгісі көрініс табады. Түркі халқын біріктіріп қалыптастырудағы Бумын, Істеми қағандардың орны, айнала қоршаған дұшпандардан елін қорғаудағы ерлігі:

*Төрт бұрыштың бәрі дұшпан екен,
Сарбаздарымен аттанып,
Төрт бұрыштағы халықты
Көп алған, бәрін бейбіт еткен.
Бастыны еңкейткен,*

Тізеліні бүктірген, – деп суреттеледі. Қалың жауға жалғыз ұмтылған Күлтегін ерлігі – жас ұрпақтың бойында жігер отын тұтандыратын, оптимистік рух беретін тағылым.

Түркі даналарының бірі Қорқыт мұрасында алуан түрлі тәрбие үлгілері орын алған. Оның көптеген нақыл сөздерінде үлкенді сыйлау, кішіні құрметтеу, бауырмалдық, достық, ынтымақ-бірлік, еңбекті сүю, ұл мен қызды ерекшеліктеріне орай еңбекке баулу тәрізді тәрбиелік ойлар ұсынылса, өзге бір әңгіме, жырларында ерлік, батырлық, сертке беріктік үлгілері көрініс табады. «Жиһан кезіп жүргенде» деп басталатын толғауында Қорқыт ән-күйдің адам өмірінде алатын орны туралы төгілте жырлай отырып,

қобыздың қасиетін, сиқырлы үнін бейнелеу арқылы әсерге бөлейді, әсемдікті сезінуге жетелейді.

Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанып, әлемдік тұлғаға айналған Қыпшақ даласынан шыққан түркі халқының ұлы перзенті, энциклопедист ғалым әл-Фараби өнегесі – шексіз білім жинақтап, ғылымды игерудің, мақсат биігіне шығудың таңғажайып үлгісі. Оның артына қалдырған ұшан-теңіз классикалық мұрасы, даналық ойлары – адамзат игілігіне қызмет ететін түркілік құндылық, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын рухани тәрбие мектебі. Әл-Фараби шығамаларының тәрбиелік мәні қай кезде де маңызын жоймай әрқашан жалғастық табуының көрінісі ретінде оның «Интеллект мағынасы жайында», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактаттарындағы тағылымдық ойлардың Абайдың қарасөздерінде (4,7,17,19,27,38, 43 сөздер) қайталана көрініс табуын айтуға болады. Әмбебап ғұлама көптеген шығармаларында адам бойында жақсы мінез-құлық қалыптастыруға ерекше назар аударады. Жаман қасиеттерді сынайды, жақсы қасиеттерді сіңіруге нұсқау береді. Бауырмалдықты, туысқаншылдықты, достық, ынтымақ-бірлікті, адалдықты, кішіпейілдікті, өзгеге қол ұшын беруді, адамгершілікті, әдепті болуды дәріптейді.

Ғұлама ғалымның білім, ғылым туралы айтқан ой-толғамдары дәл бүгінгі ұрпаққа арнап айтылғандай әсер береді. Ақын, әдебиет зерттеушісі, музыка теориясын жазушы, философ, т.б. көптеген ғылым саласын меңгерген әл-Фараби еңбектерінің тылсым сырлары толық ашылып болмағанын ескерсек, ғалым мұрасын түркі тілдеріне толық аударып жарық көрсету арқылы әлі де талай тәрбиелік сипаты зор мәнді ойларын халыққа ұсыну – бүгінгі ұрпақтың басты міндеттерінің бірі.

Көнеден жеткен түркілік тәрбие көздерінің бір арнасы Қожа Ахмет Йасауи еңбектерінен көрінеді. «Түркітілдес халықтардың арасында сопылық әдебиеттің негізін қалаушылардың бірі болған» [9, 290] ақын әрі философ, рухани жетекші болған ол ислам шарттарын адамгершілік қағидаларына негізделген түркілік салт-дәстүрмен сабақтастыра дамытып, насихаттады. Гуманистік идеяны басты нысана етіп алған «Қожа Ахмет Йасауи барлық ғұмырын, күллі күш-жігерін бауырлас халықтарды біріктіруге, сан алуан діни ағымдар аясында рухани бірлікті жасауға арнады» [10, 4]. Түркі халықтарының XII ғасырдан жеткен әдеби жәдігерлерінің бірі саналатын «Диуани Хикмет»

арқылы Йасауи рухани ұстаз ретінде танылып, елді шыншылдыққа, мейірімділікке, адалдыққа, ұстамдылыққа, шыдамдылыққа, кешірімділікке шақырды. Бөгде дінді құрметтей отырып, бөлек діндегі адамға кешіріммен қарауды нұсқайды. Йасауидің имандылыққа, ізгілікке, тәкаппарлықтан, менмендіктен, күншілдіктен сақтануға жетелейтін даналық ойлары бүгінгі күнде де өз мәнін жойған жоқ.

Өзінің ағартушылық мақсатына сәйкес әдеби шығарманы тәрбие құралы ретінде қалам тартқан Абай өнегесі орасан зор мәнге ие. Бар сұлулықты, эстетикалық көркемдікті бойына жинаған Абайдың өлең жолдары кімді де болса рухани биіктерге жетелеп, болашаққа деген құштарлыққа ұмтылдырады, саналылыққа тәрбиелейді. Сондықтан ұлттық құндылықтар дарынды ақынның сөз шеберлігі, парасаттылығы арқасында ерекше сұлуланып, өзгеше биікке көтерілген. Өр ұғым, өр қағида бүкіл адамзаттың жүрегіне жол тауып, есінде мәңгі сақталатындай қалыпқа келген.

Абайдың білімге, ғылымға шақырған өлеңдері өз алдына бір төбе. Абайдың қай өлеңін алсақ та, астарлы ойы мен идеясынан адамгершілікке тән асыл қасиеттерді (ар, ұят, намыс, иман, ақыл, білім, ғылым және т.б.) бойына дарыта алмаған ел-жұртын сынаған немесе адами рухты сіндіріп өсу керек деген ойды оқып білеміз. Бұл ақынның көпшіліктің іс-қылығына көңілі толмаған шарасыз күйін байқатады. Адал еңбек, маңдай термен емес, байларды аңду, оның малына сұғанақтықпен көзін қадаған кемшілікті сынға алады. Қазақы тіршіліктегі қайшылықты өмір көшін, сол кездегі әлеуметтік жағдайды сынап, шенейді. Одан арылудың жолы ғылым, білімде екенін ескертіп, ел назарын соған аударады.

Абайдың биік таныммен көмкерілген ой жүйелері, терең гуманистік, жоғары эстетикалық философияға құрылған әдеби мұрасы қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі әлемінің, одан әрі бүкіл адамзаттың асыл қазынасы десек те болады. Оның даналығы – үлкен ірі философиялық мәселелерді шешуде, жаны таза, эстетикалық талғамы жоғары образды сомдауда, соның алғышарттарын көрсетуде алдына жан салмас шеберлікке қол жеткізуі.

Абайдың пайымдауында адамның бойындағы барша ізгіліктің басы отбасынан басталады. Ақын отбасында ата-анадан алынатын тәрбиені өте жоғары бағалаған. Сондықтан да өмірге келген әр адамды адалдыққа, парасаттылыққа, адамгерші-

лікке, сұлулыққа апарар жол ананың сүтінен, атананың пәрменді үлгісінен тамыр тартады деген ойдың желісі Абай өлеңдерінде айқын аңғарылады.

Ұлы ақын бала тәрбиесіне, жалпы бала болмысына, қарттар мен қариялардың танымдық ерекшелігіне қатты көңіл бөлген. Сондықтан ол:

Адамның бір қызығы – бала деген,

Баланы оқытуды жсек көрмедім, – дейді.

Абай өз заманындағы жас ұрпаққа, «көкірегі сезімді», көңіл көзі қарақты, ойлы адамдарға үміт артып, оларды өзінің озат мақсат-мұраттарына тартуға ұмтылды. Жастардың өнімді еңбек етіп, ғылым мен білімге ұмтылуы, алға қойған мақсатқа жетуде табандылық көрсетуі, міне, осындай асыл қасиеттерді уағыздау Абайдың бүкіл шығармаларының негізгі идеялық-тақырыптық үзілмес жүйесінің бірі болды.

Абай тәрбиелік бағыттағы өлеңдерінде адамның негізгі эстетикалық болмысының бастау көзі ғылымды игеруде жатыр, соның пайдасын білуге негізделген дегенді меңзейді. Себебі көкірегі ашық, танымы терең адамның қабылдауы да жан-жақты, әр нәрсеге көңіл бөлгіш, байқағыш, ой түйгіш болатыны анық. Сондықтан Абай өз өлеңдерінде бала тәрбиесінен бастап тұтас ұлттың, халықтың санасына ықпал ету мақсатындағы ойларын ортаға салды. Оның тәрбиелік бағытындағы ойлары кең ауқымдағы ағартушылық идеяларға ұласты. Бұл тұрғыда Абай ұлттың бір ғана белгілі тобының тілек-мүддесіне орай идеялық мақсат ұстанған жоқ, тұтас ұлттың, тұтас халықтың болашағы туралы, күнделікті мұң-мұқтажы, қажетті іс-әрекеті туралы ой қозғады. Халықтың бірде-бір тобын жекелеп алып қарамай, тұтас халық, тұтас ұлт туралы сөз қылды. Сөйтіп, Абай өз халқының, өз ұлтының бойындағы жаман мінез-құлықты, еңбексіздікті, ғылымнан мақрұмдықты сынады. Ол халқын еңбек етуге, ғылымды меңгеруге, адамгершілікті болуға үндеді

Жастық шақта әртүрлі өнер үйренуге талпынудың керектігі, бұл орайда күншіл болмай тату болуды, ынтымақ-бірлікті сақтай біліп, уақытты бос өткізбеудің жолы «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде былайша түсіндіріледі:

Керек іс бозбалаға – талаптылық,

Әртүрлі өнер, мінез, жақсы қылық.

Кейбір жігіт жүреді мақтан көйлеп,

Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.

Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,

Жетпесе біріңдікін бірің жеткіз!

Күншілдіксіз тату бол шын көңілмен,

Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!

Абайдың тәрбиелік сипаттағы мазмұнына түрі сай, ең бір күрделі де көркем өлеңдерінің бірі – «Сегіз аяқ». Абай өзі өмір сүрген дәуірдің дерті болған әлеуметтік мәселелерді кеңінен толғайды. Сол қоғамның, сол ортаның індетіне айналған жат қылық, жаман мінез, құлықсыздық, жалқаулық, арызқойлық сияқты халыққа пайдасы жоқ әрекеттерді қатты сынап келіп, адал еңбекпен мал табуға, ар-ұятты ойлап бірлік етуге, достық-бауырлық қарым-қатынаста болуға үндейді.

Біріңді, қазақ, бірің дос

Көрмесең – істің бәрі бос, – деп, елді бірлікке, ауызбіршілікке, ынтымаққа шақырады.

Абайдың жыл мезгілдеріне арналған «Жазғытұрым», «Жаз», «Қыс», «Күз» өлеңдерінде қазақ өмірінің көрінісі суреттеледі. Табиғат аясында сол табиғаттың ауа райына үндесе тіршілік ететін халықтың ұлттық ерекшелігі, мінез-құлқындағы, әдет-ғұрпындағы уақыттың демімен қанына сіңісті қасиеті көркемдік биік деңгейде жырлануы ақындық даралықты айқындап тұр. Қоңыраулатып келер көктемде табиғатпен бірге түлеп, жаңарып-жасарып, жазғытұрым көтеріңкі көңіл күймен әсерленіп жүрген дала перзенттерінің тірлік-тынысы нағыз романтика екенін жүрекпен сездіріп, ләззатқа бөлейді. Бойыңызды билеп алған бұл сезім «Жазғытұрымды» оқыған сайын Абай дәуіріндегі қазақ ауылының сұлу табиғи келбетін көз алдыңызға елестетеді. Сөзбен өрнектелген бұл табиғат көрінісіндегі өзгеше әлемді жүрегіңізбен ынтыға қабылдап, жетегінде кетесіз. Себебі суреттелетін детальдардың барлығы, ең алдымен, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан санамызға, ұлттық пайымдауымызға жақын. Екіншіден, көшпелі қазақ тұрмысына ғана тән дүниелер болғандықтан, әрбір образды сурет бойымызды елітпей қоймайды:

Түйе боздап, қой қоздап, қорада шу,

Көбелек пен құстар да сайда ду-ду.

Гүл мен ағаш майысып қарағанда,

Сыбдыр қағып сылаңдап ағады су.

Осы бір ғана шумақтағы мамыражай, жаймашуақ «елжіреген күннің көзі», «кілемнің түгіндей», «масыдай құлпырған жердің жүзі» – үлкен суреттің бір-бір бөлшегі десек, «гүл мен ағаштың майысып қарауы», «судың сылаңдап ағуы» – осы сөздердің барлығы қосылып сұлу табиғаттың әсем бейнесін – образды суретін беріп тұр. Ақын өз көзімен көріп, әсер алған табиғат көрінісін шебер суреттей отырып, табиғатты

жалаң күйінде емес, оның аясындағы қазақы өмірді онымен қиюластыра бейнелеп, сөзбен сурет жасаған.

Түркілік тәрбиенің бір арнасы жастық махаббат, ғашықтық сезім иірімдері арқылы сұлулықты сезіне білуге баулу тәсілдері де әр халықтың өзіндік ұлттық сипатымен ерекшеленеді. «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл, көзбен көр де, ішпен біл» деген Абай анықтамасы да сол ұлттық көзқарас арнасынан тамыр тартады. Абай «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Жарқ етпес қара көңлім не қылса да», «Қызарып, сұрланып», «Жігіт сөзі», т.б. өлеңдерінде ғашықтық сезімнің тағылымды үлгілерін сипаттайды. Көркіне мінезі, ақылы сай жанды көре білу, жігіт жүрегін жаулап алар хас сұлуларды бағалай білудің үлгісін көрсетеді. Жас жігіттің қызды көргендегі алғашқы махаббат сезімін оятатын бойжеткеннің сыртқы келбетін Абай былайша суреттейді:

*Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп не ең мұндай түрін?!*

Киген киімі, тағынған әшекей бұйымы – таза қазақы болмыстың, ұлттық ерекшеліктің көрінісі. Ақын одан әрі сұлу қыздың аласы аз қара көзін, үлбіреген аппақ етін, әдемі тісін, бұраң белін әсерлі кейіпте көз алдыға келтіреді. Алайда қыздың сыртқы келбетін ынтызарлықпен суреттейтін ақын екі жастың отбасын құрып, отау тіккеннен кейінгі ерлі-зайыптылардың өзіндік орындары, үй тұтқасы болатын әйелдің қандай болу керектігі, нендей жаман қылықтан аулақ болып, нендей жақсы әдетті бойына сіңіруі тиіс екендігі жөнінде ой тастайды. «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде:

*Ақыл керек, ес керек, мінез керек,
Ер ұялар іс қылмас қатын зерек.
Салақ, олақ, ойнасшы, керім-кербез,
Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек...*

*...Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сызданбасын қабақпен имендіріп.
Ері сүйген кісіні о да сүйіп,
Қызмет қылсын көңілі таза жүріп,* – дейді. Бұл үшін:

*Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Кедей қызы арзан деп құмарланба.
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар,
Ата-ананың қызынан гапыл қалма,* – деп жар таңдаудың өнегелі үлгісін ұсынады.

Абай өзінің өлеңдерінде ерекше мән берген тәрбиелік ойларын қара сөздерінде де жалғасты-

рып, дамыта түседі. Эстетикалық әсері мол өлең өрнегімен жеткізуге тырысқан өнегелік тұжырымдарын ақын қара сөздерінде қарапайым тілмен түсіндіріп, халық санасына ықпал етуді көздейді. Бұл орайда төртінші, жетінші, оныншы, он екінші, он жетінші, он тоғызыншы, отыз бірінші, отыз екінші, отыз үшінші, отыз жетінші, қырық төртінші қара сөздерінің тәрбиелік мәні қай заманда да жойылмайтыны, бүгінгі күнде де өзекті екені кәміл. Мәнсіз іс-әрекетке бой алдырмай, көре алмастық, қызғаншақтық, алаауыздық, өсекқұмарлық, т.б. тәрізді жамандық жолына түспей, керісінше бар жақсылық жолында ұмтылу, яғни адал еңбекпен шұғылдану, білім алуға, кәсіп-өнер үйренуге, ғылым игеруге талпыну керектігін нұсқайды.

Қара сөздерінде Абай қазақ халқының ұлттық мінезіндегі, дүниетанымы мен көзқарастарындағы келеңсіз мінез-құлықтық сипаттар мен тар мағынада ғана ұғынылатын ұғым-түсініктерді сынға ала отырып, олардың мақал-мәтелдердегі мәнін ашуды мақсат етеді. Ұлттық бітім-болмысымыздағы үлгілі қасиеттерді ұрпақ санасына сіңіретін сөз мәйегі – мақал-мәтелдердің кейбіреуінің өнеге қалыптастыруға көлеңкесін түсіретін шынайы мағынасына ой жібере қарау керек екенін айтады.[11]

Түркілік тұлғалардың ішінде жеке өмірімен де, парасат-пайымға толы көсемсөз, түрлі бағытта жазған шығармаларымен де тағылым көрсеткен қайраткердің бірі – Алаш қозғалысының қайраткері, Түркістан өлкесі халықтарының азаттық күресі жетекшілерінің бірі, көсемсөзші Мұстафа Шоқай. Соңғы тынысына дейін түркі бірлігі үшін арпалысқан, туған халқын отарлықтан азат ету жолында жанын пидә еткен М.Шоқай туған халқын, Отанын сүюдің жарқын үлгісі болды. Оның ұлтжандылығы – өзге халықты басынып, құлдыққа айналдыру емес, керісінше өз халқын басқаның езгісінен құтқару үшін күресу, дербес мемлекет құру. Бұл орайда ол туысқан халықтардың бір мақсатта топтасуын, түркі ынтымақтастығын сақтауды үндейді. Қайраткердің әрбір сөйлеген сөзінде, күнделікті қоғамдық үдеріске ой көзін сала отырып жазған әрбір еңбегінде түркі тұтастығы, ұлт-азаттық идея ұғымы кең көрініс тауып отырады. Зиялы қауым деп кімді айту, оның міндеті қандай болу керектігі туралы ойлар М.Шоқай айтқан өнегелік үлгілердің басым бағыты деп білеміз. Оның: «Біздіңше, белгілі бір мұрат-мақсаттардың соңында жүрген және сол мұрат-мақсаттары төңірегіне жиналған оқымыстыларды ғана «зиялы»деп айтуға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының

саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады» деген сөзі бүгінгі күні де маңызын жойған жоқ. М.Шоқайдың парасатты ойлары ол армандаған тәуелсіз мемлекет болған тұста да ұрпақ тәрбиесіне қызмет көрсетуге сұранып тұр. Түркі халықтарының, ұлт зиялыларының алауыздығын сынады, азаттық алу үшін сан ғасырлар бойы қалыптасқан дала заңдарын бұзып, халықты өзіне тәуелді еткен отаршыларға қарсы бірігіп күресуге, ынтымақтасып әрекет етуге шақырады.

Мұстафа Шоқай «Ұлттық зиялы» деген мақаласында: «Кез келген чекист қаруларының қарсы алдында тұрсаңыз да, ұлттық рухты өшіріп алмай, жас ұрпақтарымызды сол рухта тәрбиелей білген, ей, менің қаһарман отандастарым! Сендерге мың да бір рақмет! Ей, менің намысты жерлестерім, сендерге өмір бойы қызмет етуден басқа біздің ешқандай да бір ойымыз жоқ екенін білгейсіздер!» – дейді. Отандастарына осылайша сүйіспеншілікпен сөз арнап, ел үшін қызмет істеуді перзенттік борыш деп білген М.Шоқай Түркістанның болашақ иесі бола аларлық жас күштердің ұлттық бағыттың бастауында бола алмай, отаршылдық озбыр саясаттың астында өсіп жатқанына, жастардың ұлттық тәрбиеге қас жау болып табылатын «таптық тәрбиемен» қоректенуіне налиды. Соның өзінде Түркістан жастарының басым көпшілігі ұлттық рухта өсіп жатқанына қуана үміттенеді. Кеңес жеріндегі кеңес мектептерінде оқып жатқан жастарымыздың ұлттық рухы, ондағы көне «шығыс рухында тәрбие» көрген «шығыс зерделі» зиялыларымызбен тоғысып жатқаны айрықша көңіл аударуға тұрарлық екеніне ризалықпен қарайды.

Абай шығармаларында жан-жақты көрініс тапқан тәрбиелік бағыттағы ой нысаналары Мағжан Жұмабаев туындыларында да көп қамтылады. «Өнер-білім қайтсе табылар» деген өлеңінде ер жігіттің өнерді үйреніп, кәсіпті меңгеруге кедергі болатын құбылыстарды санамалап көрсетеді, керек жайларды нақтылап ұсынады. Ер жігіт өнер табуы үшін ерте ұмтылуы керек екенін, тыным алмай іздену қажеттігін ескерте отырып, жақсы азамат болып өсуде, діттеген мақсатына жету жолында мынадай нәрселерден бойын аулақ салуды нұсқайды: еріншек болмау, алған бетінен қайтпау, ыртың-жыртың нәрселерге көңіл бөлмеу, өсек-аяңға әуес болмау және т.б. жамандық атаулыдан алыс жүрсе ғана көздеген мақсатқа жететіндігін нақтылап көрсетеді.

Тәрбие берудің маңызды арнасының бірі жастарды елжандылыққа баулу болса, бұл тақырыпты арқау етпеген ақындар кемде-кем. Солардың ішінен Мағжан Жұмабаев пен Мұқағали Мақатаев шығармаларынан мысал келтірсек те жеткілікті. Сан түрлі тақырыпқа қалам тербеп, жан сезімді баурайтын шығармаларымен халық жүрегіне берік ұялаған қос дүлдүл өздерінің көптеген өлең, поэмаларында өскелең ұрпақ санасына отансүйгіштік қасиет сіңіруге ерекше мән береді. М.Жұмабаев «Алыстағы бауырыма», «Жер жүзіне», «Орал тауы», «Орал», «Тұранның бір бауына», «Қазақ тілі», «Тез барам», «Мен жастарға сенемін», «Жауынгер жыры», «Түркістан», т.б. өлең, толғауларында халықтың болашағы ретінде жастарға үміт арта отырып, олардың көкірегінде туған ел мен жерге деген махаббат отын қоздыратын, жан сезімін толқытатын ой тастайды.

*Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты,
Қырандай күшті қанатты.*

Мен жастарға сенемін! – дей келіп, жастардың бойынан көздерінде от ойнаған қалыпты, сөздерінде жалын, жүректерінде тазалық барын, арды жаннан артық көретін қасиет табылуын тілеп, ел болашағы ретінде олардың жігерін қайрай түседі, зор үміт артады. Бұл орайда ақын тәрбие негізін бүкіл түркілік тұтастық ауқымында қарастырып, түркі тарихы бастауларынан іздейді.

Түркілік дәуірдегі ата-баба болмысын, асқақ даналығын, жаужүрек батырлығын, жауынгерлік ерлігін дәріптейтін ақын ойлары оның «Тез барам», «Жер жүзіне», «Жауынгер жыры», «Түркістан» т.б. сияқты өлең, толғауларында жалғастық тауып шегелене түседі. Бұл өлеңдерде түп тамыры бір түркі халықтардың бірлігін, ынтымағын көздеген, ой-сананы бір мақсатқа бағыттау идеясы жатыр. Мағжан өлеңдерінің тәрбиелік мәні жөнінде айтқан кезде филология ғылымдарының докторы, профессор Ш.Елеукуновтің мына тұжырымын келтіре кетуді жөн деп санаймыз. Көрнекті ғалым өзінің «Мағжан» атты зерттеу еңбегінде «Түркістан» өлеңін талдау барысында былай деп жазады: «Түріктердің өзен-суы, тауларына дейін ғажап. Осы керемет өлкенің қаһармандық тарихын айналдырған жиырма бес шумақтың аясына сыйғызып жіберген ақынның шеберлігін, шеберлікке қоса ғұламалығын айтсаңызшы. Бүкіл тұран елі тарихын алақанға салғандай ғып әдемілеп айтып беріп отыр. Сол тарихына көкірегі

мақтаныш пен мақсатқа толып, шаттанған ақын енді қазағына бұрылып:

*Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа,
Түріктен басқа от болып жан туып па?
Көп түрік енші алып тарасқанда,*

Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па? – дейді.

Бұл ежелгі түрік Отаны – Алтайды еске алғандық қана емес. Көркемсөздің астарындағы ой – осы ерлікке, осы ақындыққа, осы шалқар байлыққа ендігі иенің бірі – сен, қазағым, – деп өлеңнің жігерлі, екпінді, тасқынды бітімімен ұластыра отырып, рухтандырады» [12,192-193]. Ортақ түркілік идеядан бастау алатын Мағжан өлеңдеріндегі ойлар – патриоттық тәрбие берудің, ұлтжандылыққа баулудың, елін, жерін сүюдің, ата-баба рухын санаға сіңіріп, мақтаныш етудің жарқын үлгісі. Ғасырлар тұңғығына бойлап, ел мен жер тарихына шолу жасаған ақын жас ұрпақ бойында батырлық, ерлік, имандалық, адамгершілік, табандылық қалыптасуын тілейді, бабалар рухын жаңғырта, жаңарта дамытып, олар қалдырған асыл мұраны, бар байлықты иелене білуге үндейді.

Қазақ халқы баланың тәрбиелі, тәртіпті болып өсуіне ерекше мән беріп, жас кезінен бастап бойларында дәстүрге тән тағылымдық дағдыларды, ұлттық мінез, адамгершілік, имандылық қасиеттерді қалыптастырып өсуіне көңіл бөлген. Отбасында, көпшілік ортасында өзін қалай ұстау керектігіне дейін ата-ана назар салып бақылап отырған. Бұған мысалды кез келген көркем шығармадан табуға болады. Бұл орайда қазақ әдебиетінің классигі, әлемге мәшһүр жазушы М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы мына бір эпизодқа назар аударайық. Абайдың Семейдегі медресені бітіріп, ауылға келетін сәті. Жолаушыларды қарсы алуға жиналған ауылдың үлкен-кішісі тайлы-таяғы қалмай түгел есік алдында күтіп тұр. Міне, Абайлар да келіп жетті. Аттан асыға түскен Абай алдымен анасы Ұлжанға көзі түседі де, ішінде анасы бар топқа қарай жүреді. Сол кезде Ұлжан ана бөлек топта тұрған отағасы Құнанбайды нұсқап: «– Әй, шырағым балам, әуелі ар жағыңда әкең тұр... Сәлем бер!» [13,9] – дейді. Осы бір ғана детальдің өзінде шаңырақ иесі, отағасы деген ұғымның қаншалықты терең мәні аңғарылатынын көреміз.

Отбасындағы әр мүшенің орнын, дәрежелік сипатын, баланың ата-ана алдындағы жауапкершілігін, ата-ананың бала алдындағы міндетін айқындайтын, отбасы үшін отағасының қандай дәрежеде екенін

байқататын мұндай іс-әрекет – ғасырлар бойы қалыптасқан арғысы түркілік, берісі қазақ болмысына тән тәрбие көрінісі. Қазақ халқы ұл-қызының бойына сәлем беріп, амандасудан бастап жақсы қылық, үлгілі, өнегелі мінез қалыптастыруға ерекше мән беріп отырған. Ұлттық болмыс қалыптастыруда ұл мен қыздың өзіне тән ерекшеліктері де қатты ескерілген. Бұл орайда олардың жақсы мінез, жағымды іс-әрекеттерін де, жаман әдет, ұнамсыз қылықтарын да бүкіл ауыл аймақ болып бақылап, сынап отырған. «Қызға қырық үйден тыю» деген сөз осындай талапқа байланысты айтылған. Қазақ халқында қыз мінезінің жағымды, инабатты, мейірімді болып өсуіне ерекше шарт-талап қойып отырған. Он тоғызыншы ғасырдағы қазақ өмірінің көркем энциклопедиясы атанған «Абай жолы» эпопеясында түрлі бейнелер, алуан көріністегі кейіпкер іс-әрекеті, мінез-құлықтары арқылы халықтық тәрбиенің көптеген үлгілері берілген. Ұлжан ананың Абайға өзінен бұрын әкесіне сәлем бергізуі соның бір көрінісі ғана.

Шығармаларында қазақы болмыс, ұлттық тәрбие көріністерін барынша өзек ететін М.Мақатаев «Отан», «Ей, бауырым! Неге сонша сарғайдың?», «Үш бақытым», «Арнау» тәрізді т.б. өлеңдерінде ер азамат үшін Отанын сүюден артық міндет жоқ екенін алға тартады. «Отан» атты өлеңінде кім-кім де әкесіз, анасыз да, әйелсіз, баласыз өмір сүрер, күн көрер, ал Отансыз болу нағыз панасыз сорлылық болатынын еске салады. «Отан-Ана» сөзінің мәнін ұғынуға жетелейді. Ал Отан күзетінде жүрген ұлдың анасына өзінің атқаратын қызметін түсіндіруді мақсат еткен жайы суреттелетін «Арнау» атты өлеңінде кез келген азамат үшін Отан мүддесінен артық мүдде жоғын ескерте отырып, бірінші кезекте қара бастың тыныштығы емес, Отан тыныштығын жоғары қояды. Отаншылдық, елшілдік тәрбие бағытындағы ой тұжырымдары «Ей, бауырым! Неге сонша сарғайдың?», «Үш бақытым» өлеңдерінде одан әрі жалғасып, толыға түседі.

Қазақ халқының ұлттық отбасылық тәрбие дәстүрлерінің қасиет тұтар үлгілерінің бірі – ата мен әженің орны, ата мен әжеге деген немере шөберелердің көзқарасы қалай болу керектігі туралы тағылым. М.Мақатаевтың «Тоқта, ботам! Атаң келеді артыңда!» деп басталатын өлеңінде баласына айтқан әке өсиеті арқылы осы ұғымның жақсы бір тағылым болар үлгісі бейнеленген. Өлең астарында өткен өмір қайта оралмайтыны, бүгінгі жастық шақ алдағы

күндерде қарттыққа айналатыны, өмір баспалдағы осылайша кезегімен келіп отыратыны пайымдалып, соған орай ұрпақ алдындағы қасиетті парыздың бірі кейінгі буынның қарттарға деген көзқарасы түзу болып, оларды кейітіп алмай, керісінше ерекше құрмет көрсету керектігі түйінделеді.

Қорыта айтқанда, өшпес асыл мұра ретінде сақталып, ғасырлар бойы жинақталған халқымыздың адамгершілік пен имандылық, еңбек пен өнер, ерлік

пен отансүйгіштік қарым-қатысына негізделген педагогикалық бай тәжірибесін, сондай-ақ ғұлама ойшылардарымыздың, ұлы тұлғаларымыздың тәлімдік-тағылымдық ой-пікірлері мен шығармаларын үлгі-өнеге ете отырып, жас ұрпақты тәрбиелі де тәртіпті, білімді де талантты, жан-жақты дамыған саналы азамат етіп тәрбиелеу – бүгінгі күннің басты мәселесі, заман талабы.

Әдебиеттер

1. Тал бесіктен жер бесікке дейін. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
2. Қазақтың үйлену салт-жырлары. Хрестоматия – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2009. – 403 б.
3. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2009. Т. 53: Ғашықтық жырлар. – 456 б.
4. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. – 320 б.
5. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2007. Т. 43: Батырлар жыры. – 416 б.
6. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2011. Т.76: Новеллалық ертегілер. – 432 б.
7. Төреқұлов Н., Қазыбеков М. Қазақтың би-шешендері. 1,2-кітап. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.
8. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2006. Т. 33: Батырлар жыры. – 364 б.
9. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.
10. Әбусейітова М.Қ. Алғы сөз //Қожа Ахмет Иассауи. Хикметтер. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 208 б.
11. А.Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-2 том. – Алматы: Жазушы, 1986.
12. Елеукенов Ш. Мағжан (Өмірі мен шығармагерлігі). – Алматы: Санат, 1995. – 384 б.
13. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2007. – 368 б.

АКМАТАЛИЕВ А.А. (Бішкек/Қырғызстан)

Қырғыз Республикасы ҰҒА Вице-президенті, ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор. Қырғыз Республикасының ғылымына еңбегі сіңген қайраткері. Мемлекеттік сыйлықтардың және ҚР «Даңқ» медалінің иегері. Қырғыз, қазақ, орыс, түрік, ағылшын, француз, неміс, испан, қытай, кәріс тілдерінде жарық көрген 620-дан астам ғылыми еңбектердің, оның ішінде 32 монография, 35 кітаптың авторы.

AKMATALIEV A.A. (Bishkek/Kyrgyzstan)

Vice-president of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (NAS KR), Academician of NAS KR, Doctor of Philology, Professor, Honored Scientist of the Kyrgyz Republic. He is the laureate of the State Prize and he is awarded with the Medal «Dank» and Order «Manas» III degree. He is the author of more than 620 scientific works including 32 monographs and 35 books published in many languages such as: Kyrgyz, Russian, Kazakh, English, Turkish, German, French, Spanish, Chinese and Korean.

ЫЙСАЕВА Н.Т. (Бішкек/Қырғызстан)

Филология ғылымдарының кандидаты, Қырғыз Республикасы ҰҒА Ш.Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институтының Ғалым хатшысы. 1 монография, оқу-әдістемелік құралдар мен 10-нан астам ғылыми мақаланың авторы.

YISAEVA N.T. (Bishkek/Kyrgyzstan)

Candidate of Philology, an Academic Secretary of Sh. Aitmatov Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic. She is the author of 1 monograph, some teaching aids and more than 10 papers.

ҚЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУ ЖАНА УЛУТТУК ТАРБИЯ МАСЕЛЕЛЕРИ

Мақалада қырғыздардың бала дүниеге келгенде және үйленіп, үй болғанда жасалатын салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, ырым-тыйымдары фольклорлық-этнографиялық материалдардың негізінде кешенді түрде талданып, оның тәрбиелік маңызы ашылған.

The paper analyses upbringing significance of traditions, customs and rites associated with a child's birth and a wedding occasion on the base of folklore and ethnographic material.

Элдин салт-санаасы, үрп-адаты, ырым-жырымы адам баласынын жашап өткөн өмүрү, жашоо ыңгайы, шарты, тутунган дини, дүйнө таанымы менен тыгыз байланыштуу экендигин көрөсүң. Ар бир жарык дүйнөгө келген кыргыз атуулу да кыргыз элиндеги калыптанган салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырымдарга ылайык баскычтардан өмүрдүн этабында сөзсүз түрдө басып өтөт. Күндөлүк турмуш-тиричи-

лигибизде аларга анчалык маани бербегенибиз менен алардын философиялык мааниси терең.

Илгертеден бери эле турмуш-тиричиликтин мыйзамына айланган жол-жоболор, түшүнүктөр, көз караштар элдин ак-сезимине бекем орноп келген. Албетте, алар өзгөрүлбөс догматикалык нерсе эмес, доорлор өтүп, кылымдар алмашып, жаратылыштын сыйкырдуу табышмактары ачылган сайын ата-баба-

лардын салты өзгөртүүлөргө, жаңыланууларга, кошумчаларга учураган.

Адамдын жарык дүйнөгө келиши, ага камкордук, мамиле, багып өстүрүү, тарбия берүү ж.б. оңой-олтоң иш эмес. Анын үстүнө «тамчыдан дайра куралат» дегендей, бул жеке проблемадан жалпы маселеге көтөрүлөт. Бөбөктү көз жарары менен айлана чөйрөдөгүлөр кубанычтуу тосуп алышып, ага элдин көз карашы камтылган ар түрдүү ырым-жырымдар жасалат.

Мына ушул жашоо өмүр агымын камтыган салттарды аткаруу менен катар ага байланыштуу адамдын ички дүйнөсүн поэзия аркылуу чагылдырууга умтулган элдик ырлар, айтымдар жаралган; «Манас» үчилтиги, «Эр Төштүк», «Жаныш, Байыш» ж.б. эпостордо каармандар жөнүндөгү баяндарда кеңири сүрөттөлгөн.

Элибиздин этнографиялык, фольклордук, жада калса профессионал адабияттын материалдарын пайдаланып, Адам баласынын жарык дүйнөгө келүү үсүнөн өмүр суусу түгөнүп, о дүйнөгө сапар тартып кеткенге чейинки мезгил-этапты комплекстүү түрдө кароо, анын оозеки жана жазма адабияттагы функцияларын тактоо менен катар аларды башка элдерди менен салыштыруу, жалпылыгын, өзгөчөлүгүн белгилөө, жалпы эле гуманитардык илимибиз үчүн, кийинки муундар үчүн актуалдуу жана керек.

Үйлөнүү каада-салтына, үрп-адатына, ырым-жырымына жалпы элдин активдүү катышуусу, кыймыл-аракеттердин жандуу болушу, адамдардын мамилелеринин өз ыктыяры менен жан дүйнө аркылуу ачылышы сөзсүз түрдө ар кыл жанрлардын синкреттик мүнөздө жаралышына өбөлгө түзгөн. Үйлөнүү фольклорунда ички сезимди билдирген лирика канчалык даражада болсо, драма да, эпика да ошончолук деңгээлде катышкан.

Үйлөнүү үлпөтү – бул адам баласынын келечегинин эң негиздүү башаты жана муундарды тарбиялоонун булагы. Үйлөнүү үлпөтү – бул ата-бабадан келе жаткан жакшынакай салттын жыйындысы. Үйлөнүү үлпөтү – бул кары-жаш дебей, замандаштардын бардыгынын жан дүйнө-сүнүн майрамы, салтанаты, көңүл куштарлыгы, бейтааныш, тааныш адамдардын бири-бирине шоола чачуулары, ак тилектери, каалоолору, ниеттери. Үйлөнүү үлпөтү – бул наристенин жарык дүйнөгө келгенинен тартып бой жеткенге чейинки даярдык, бул эки жаштын оттуу коломтосу, эки тараптын түбөлүк кол кармашуулары.

Жуучу жиберүү – бул элдик дипломатия. Жуучу болгон адамдын маңдайына жаштардын тагдырларын

чечүү жазылган. Жуучуга тили жатык, чечен, сөзмөр, абройлуу, адамкерчиликтүү, ар-намыстуу, ажарлуу кишилер жиберилген. Кыргыз макалдары да турмуштун нукура кайнап турган процессинен жаралган: «Кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер», «Буудайдын барар жери тегирмен, Кыздын барар жери күйөө», «Эки жакшы жайлоого чыкса кудалашып түшөт...», «Кызы бардын – назы бар».

Үйлөнүүгө камылга көрүү учурунда күйөөнүн «**чачын алуу**», «**кыздын чачын өрүү**» сыяктуу ырымдар аткарылган. Күйөө баланын чачын жолдошторунун бири салтанат маанай менен ырдап алат. Күйөөнүн алдына аппак чүпүрөк салып, мойнуна жоолук оройт. Чачты алуу аземине катышкандар тамашага катышып, жоолукка өз кошумчаларын кошушат.

Күйөөлөп баруу ата-бабабыздын эң эски салттарынын бири. Жигит ата-энеси, жеңелери, жолдошу менен барат. Кудалардын алдына аркан тосулат, ар кандар ырымдар жасалат.

«**Күйөө келүү**» – деген адаттан улам болочок күйөө бала өзүнүн тагдырына байланыштуу турмуштук окуяларга активдүү катыша баштайт. Салт боюнча ал кыздын айылына тике качырып кирип барбайт, адегенде айылдын сыртында калып, күйөө жолдошунан кабар айттырат. Күйөөнү көрүүнү самаган кыз-келиндер, боз балдар анын алдын тосуп чыгышып, атайын үйгө киргизишет.

Үйлөнүү үлпөтүндө эң алгач «**Той баштар**» ыры ырдалат. Негизги мазмуну – күйөө мактоо, кыз мактоо, той ээсин мактоо, эки жашка жакшы тилектерди билдирүү. Мисалы: Алты кылым илгертен, жезденин алты атасы бай өткөн, этегине кут түшүп, бешенесин ай өпкөн... Ырлар шандуу чыгып, куюлушкан саптар эмоция менен романтиканын күүсүндө көңүлдү көтөрүп турган.

«**Той баштар**» ыры ар башка формада аткарылганы менен мазмуну жагынан жалпылыкты түзөт:

Кутуну кийген боюңуз,

Куттуу болсун тоюңуз.

Бачайы кийген боюңуз,

Маараке болсун тоюңуз.

«**Жар-жар айтуу**» көрүнүшү Түштүк кыргыздарда кеңири тараган салттардын бири. «Жар-жар» айтуу коңшу элдерде да кездешет. Мисалы казак элинде жигит менен кыздын айтыш формасындагы «Жар-жар» өлөңү көп деле өзгөрбөй төмөнкүдөй айтыла берет:

Жигит:

Мунда акем калды деп,

Кам жемеңиз жар-жар ай!

Жаксы болса кайын атаң,
Орнын басар жар-жар ау!
Кыз:

Кайын атасы бар дейди,
Бозбалалар жар-жар ау!
Айнанайын акемдей,
Кайдан болсын жар-жар ау!

Мындай ырлардын мазмуну бирдей – эки тараптагылар салыштырылып айтылганы менен негизинен эки жаштын үй очогуна кут, жылуулук каалоо.

*Сувду сулув көрсөткөн ташы болоор жар-жар,
Кызды сулув көрсөткөн кашы болоор жар-жар.
Кыз өппөгөн жеңелер токтоп турсун жар-жар,
Келин алган кудадан жовап алсын жар-жар.
Асмандагы жылдызды сегиз деңер жар-жар,
Сегиз кыздын серкеси келди деңер жар-жар,
Эки жаштын тилегин берди деңер жар-жар.* [1]

«Куда күтмөй – кыз түтмөй, кадыр күтмөй – мүлк түтмөй». Калынды төлөө аяктап баратканда келин алчу тарап «**жыгач түшүрүүгө**» жооп сурап барат. Жыгач (аял алчу жигитке арналган өргөө) түшүрүү мал союу, дасторкон жасоо ж.б. менен коштолот. «Жыгач түштү, той жегиле!» – деп кыз атасы айланасындагы айылга кабар берет. Кудалар алып келген куржун сөгүлөт, андагы тамак-аштарды той тамагы катары талаша-тартыша талап, жеп тарап кетишет. Куржун сөгүүнүн да жол-жобосу болуп, улууларга мүмкүндүк берилет.

Традициялык туруктуу салттардын бири – кызды күйөөгө аттандырып жатканда ырдалган «**көрүшүү ыры**». Андагы эң башкы идея – акыл-насаат, тарбия айтуу, кеңеш берүү, көңүлүн көтөрүү. «Кыз узатуудагы кошок» деп элге сиңип кеткени менен жана кыз мундап, зарлап ыйласа да аманчылыктын, тирүүчүлүктүн уланышы, жаңы шартта жашоого кадам шилтөөсү катары кароого болот. Анын үстүнө кыздын көңүлү күйөөдө болсо деле анын ыйлап кеткени адат-салт болчу! Мында эң башкы ырды аткаруучулар энеси, эжелери, жеңелери болуп чыга келет. Көрүшүүнүн мазмунун кыздын өсүп, чоңоюшу, эркелиги, мүнөзү, жүрүм-туруму, көз карашы, башка жерге баргандыгы, келечек тагдыры сыяктуу ой жүгүртүүлөр түзөт, ошондой болсо да кызга акыл-насаат айтуу эң башкы максат катары көрүнөт. Энесинин, эжесинин, жеңелеринин ыр кошокторунун мааниси жалпысынан окшош, бирдей болгону менен ар биринин турмушта философиялык орду жана өзгөчөлүгү бар. Энеси мындай деп көрүшөт:

Төшөгүм салып таптаган,
Ийнеми алып саптаган.
Жума күнү төрөгөм,
Жан балам жубалайга бөлөгөм.

Козудай кылып торолтком,
Колуңа чачың оролтком.
Маралдай кылып торолтком,
Башыңа чачың оролтком.

Күндө чачың тарагам,
Күзгүдөн бетиң карагам.
Айда чачың тарагам,
Айнектен бетиң карагам.

Ак жибек учук сүйрөткөм,
Акылың артык үйрөткөм.
Көк жибек учук сүйрөткөм,
Көңүлүң артык үйрөткөм. [2]

Энелердин ырларында кызына боор тартуу, келечеги үчүн түйшөлүү сезилет. Бөтөн эл-жерде жаман, орой сөз укпаса экен деп тилейт. Ошондуктан, көрүшүү ырында акыл, кеңеш берүү басымдуулук кылат. Кайненеси менен кайнатасын, күйөөсүн, тууган-туушкандарын урматтоо, сыйлоо, таазим кылуу – кыздын эң биринчи милдети жана жоопкерчилиги экендигин баса көрсөтүү да көрүшүү ырлардын максаты.

Кыздын биринчи милдети – кайнатасы менен кайненесинин батасын алып, алардын наркын-баркын түшүнүп, көңүлүн көтөрүп, алдынан кыя өтпөө. Ата-эненин акыл-насааты ыймандуулукка, абийирдүүлүккө, адамкерчиликке барып такалат.

Жети атасы өтмөйүнчө никелешүүгө уруксат берилген эмес. Кызды ала качып кетүү мурунку заманда өтө сейрек кездешкен. Ала качуу – орой, уят көрүнгөн, кээде намыс талашып бир айыл экинчи айыл менен, же уруу-уруу болуп чабышып кетишкен. Кыздын ата-энесинин, тууган-туушкандарынын намысы «сынып», элдин жүзүн карай албай калышкан.

А бирок ала качуу ата салтын бузуу деп эсептелгендиктен, жаштардын өмүрү трагедия менен аяктаган.

Кыз-күйөөгө алкыш, ак баталар берилет. Сөздүн магиялык күчүнө болгон ишенимден учурдагы, келечектеги жакшылыкка, ниет, тилектер жаайт. Сөздүн кудурет-касиети жаңы үй-бүлөнүн жашоодогу ишенимин арттырып, ар кандай көзү, сөзү жамандардан сактанууга түртөт.

Алкыш, ак бата кыска, нуска, учкул мүнөзгө ээ:
Көл боюнда талың болсун,
Көлөкөлөөр чагың болсун.
Үйүңдүн үстү жагында,
Үп тартылган кайың болсун. [3]

* * *

Алтындан бешик ыргап өт,
Алганың менен тең карып
Ай тийгендей жырдап өт. [3]

«Бет ачар» ыры да туруктуу сөз тизмектеринен туруп, кайталана берет. Жаңы келиндин жүзүн ар ким эле өз алдынча көрө бербейт, келинди көрөбүз дегендерге бир жигит атайы тааныштырып, «көрүндүк» сураган. Ырдын өз алдынча ички түзүлүш композициясы болгон, күйөөнүн ата-энеси, тууган-туушкандары, кыз тараптагылар, айыл арасындагы кадырман аксакалдар, байбичелер ж.б. аягында кыздын өзүн тааныштырган.

Нике кыюу жалпысынан бирдей эле элдик ырым-жырымдын негизинде берилген. Никеге күбө каармандар «Этегинен жалгасын!», «Көшөгөн көгөрсүн!», «Очогунан жалгасын!», «Багы бийик болсун!» – деп алкашкан. «Эки дүйнөдө ак жүргүлө, бирине бириң кара санаба, ичкен ашыңар, тапкан балаңар, жайган дасторконуңар адал болсун, бу дүйнөдө пенде ичинде, тиги дүйнөдө кудай алдында биз күбө. Аллау акбар»...

Кайын атасы мал союп, келинин анын үйүнө киргизээрде эшиктин алдына ак чүпүрөк жайып, ак жоолукту ага илип коюшат. Келин жүгүнүп кирет, жүзүндөгү ак жоолукту, бүркүнчөктү (үлпүнчөктү) бирөө алып, отко май тамызат. Келин чар тарапка жүгүнүп, көшөгөгө кирет. Бул эпизодду «**отко киргизүү**» дешет. Келинди тууган-туушкандар да меймандап чакырып, отко киргизишет.

Отко киргизүүдө кыз-күйөөгө өкүл ата, өкүл апа дайындалат. Кадыр-барктуу, сыйлуу, таасирдүү, сабырдуу, тажрыйбалуу үй-бүлөдөн өкүл аталар коюлган. Аларга тойдогу септен берилет, өздөрү да жаштарга мал энчилеп беришет. Эне менен өкүл эненин айырмасы буудай менен арпадай дешкен.

Ата-энелер жаштарга энчи мал берип, өз алдынча жашоого ыктайт.

Келин айылдагылардын баарын тергеп айтып, улуу кишилерди көргөндө жүгүнүү милдетин так аткарышы керек.

Улуулардын, урматтуулардын алдынан кыя өтпөө, тик карабай ийменүү, далысын салып отурбоо ж.б. аткаруу келиндин жүрүм-турум эрежелерине кирген. Ал үй-бүлөнүн мүчөлүгүнө толук өткөн.

Кийинчерээк кызды төркүлөтүү салты аткарылып, кыз тууган-туушкандарына белек алып барган. Төркүлөө мезгилинде шаан-шөкөт болуп, аягында мал энчилеп берилген.

Төркүндөн келген кунаажын,
Үй болгондо өлсөңчү.

Атаңдан келген алачык,

Үй болгондо өлсөңчү, – деген кейиштүү кошок да бар, эл оозунда. Мына ушундан тартып «Чыккан кыз чийден сырткары» эрежеси күчүнө кирген.

Кыз-жигиттин өз алдынча жашоосу башталат. Алар эл сыяктуу эле айыл-ападагылар менен мамиле кылышып, турмуштун улам жаңы кырларын таанып жүрүп отурушат. Аманчылык болсо очор-бачар болуп, өздөрү да келин алып, кыз берип чыга келишет. Өмүрдүн философиясы, турмуштун, жашоонун бүтпөс маңызы, суктандырган кызыгы улана берет...

Адам баласынын үй-бүлө куруп, түтүн булаткандан кийинки милдеттүү да, жоопкерчиликтүү да парзы – тукум улап, бала чоңойтуп, тарбия берип, эрезеге жеткирүү.

Адамдын жашоо маңызы бала менен тыгыз байланышкан, муундан муунга алмашып, кылым тарыхы карып келген. Бала – бул өмүр, сенин жашоодогу бир көрүнүшүң, уландың.

Балага карата сый-урмат, таазим кылуу ар бир элдин өзгөчөлүгүнө жараша болсо да, жалпылыгы бар, ал – адамзат баласы үчүн жакшы Адамды тарбиялоо. Дүйнө элдериндеги наристеге жасала турган камкордуктардын, салт-санаалардын, ырым-жырымдардын, ишенимдердин көп түрдүүлүгүнүн түпкү мааниси турмуш-тиричиликте, жашоо-өмүрдө баланын ролу зор экендигин көрсөтүп турат.

Ошондуктан, ата-бабалардын бактылуу болуу түшүнүгү биринчи кезекте бала менен байланышкан. Кыргыз элиндеги макал-лакаптар турмуштук тажрыйбадан жаралып, өзүнчө эле бир философиялык ой корутундусун, толгоолорду туюндуруп турат: «Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар», «Балалуу үй – гүлүстөн, баласыз үй – көрүстөн», «Туулганына сүйүнбөй, турарын тиле кудайдан», «Балалуу үй – бактылуу үй», «Балалуу үй – күлкүнүн куту, баласыз үй – кубанычтын жуту», «Бала боор эт менен тең» ж.б.

Ар бир жаш үй-бүлө балалуу болууну эңсешет, кыялданышат. Турмуштун татаал жолунда психологиялык да, моралдык да кыйчалыштардан басып өтүүгө туура келет. Жаштарды үйлөнткөндө келиндерди бекеринен «Этегинден жалгасын, алдыңды бала, артыңды мал бассын, көшөгөн көгөрсүн!» – деп жалгашып, бата беришкен эмес.

Кыргыздар сыйынуучу рухунун бири – Умай-Эненин касиетине өтө жогору баа беришип келишкен. Ал балдардын төрөлүшүндө жана төрөлгөндөн кийинки убактарда камкордук кылуучу касиеттүү эне болуп эсептелет. Бул мифтик түшүнүк «Энелик доору» менен тыгыз байланыштуу.

Умай-Эне жаралуунун, жашоонун, өмүрдүн булагы, жарык дүйнөгө келген ымыркайдын ыйык күзөтчүсү, сактоочусу. Умай-Энеге сыйынуу, андан жакшылык күтүү адам баласына дем күч берет эмеспи.

Боюнда бар аялдарды оор жумуш жасатышпаган, баланын аманчылыгы үчүн камкордук кылышкан. Ошондуктан кош бойлууларга кандайдыр бир зыян келтирилсе, айыпка тартышкан. Кош бойлуу аялды жыгып кеткени жана ушундан улам ал аялдын баласы боюнан түшүп калса, беш айга чейинки бала үчүн ар айына бирден жылкы, ал эми курсактагы бала беш айлыктан өтсө күнөөкөр ар бир айга бирден төө төлөмөр болот [4].

Баланын киндигин кескен аял «**Киндик эне**» аталып калат. «Наристе киндик энесин тартат» деген казак элинде сөз бар. Баланын киндиги курч устара менен кесилип, ага кийиз күйгүзүп басышкан. «Тилегибизди киндик кескен жерден, киндик каны тамган жерден бер», – деген сөз бар.

Бала төрөлгөндө башкаларга **сүйүнчү** айтылып, сүйүнчүлөгөн адамга жакшылыктын белгиси катары белек, сүйүнчү ыроолонот. «**Бешик боосу бек болсун!**» дешкен. «Манас» эпосунда Акбалта «Эркек деп бирөө жүгүрсө, Жарылып кетер жүрөгүм» деп тоого-талаага чыгып кеткен Жакыпка сүйүнчүлөйт:

– Айтканымды туюнчу,

Арстаным Жакып, сүйүнчү!

Карыганда байбиче

Кабылан тапты, сүйүнчү!

Жобогондо байбиче

Жолборс тапты, сүйүнчү!

Эриккенде байбиче

Эрмек тапты, сүйүнчү!

Кайгырганда байбиче

Каралды тапты, сүйүнчү! [5]

Наристени оозандыруу ырымына ылайык сары май менен оозантышкан. Элдик түшүнүк боюнча баланын оозуна сары май салынса, анда ал майлуу, сүттүү болуп, ырыскысы кетпей, кийин эр жеткенде эл-журтуна, ата-энесине кайрымдуу болуп, жакшы ниет-тилектердин күбөсүнө айланат. Эл арасында оозантуу учурунда төмөндөкүдөй жакшы каалоо айтылган:

*Биисымылда уракман урайым,
Оозуңа май салып турган умайым.*

Алты куйрук ашагын,

Алтымыш аша жашагын.

Жети куйрук ашагын,

Жетимиш аша жашагын.

Кызыл тилден таңдайлуу бол,

Ырыскыдан маңдайлуу бол! [3]

Ат коюу – фольклордук жанрдын урунттуу окуяларынын бири. Баатырлардын ысымдары оңой-олтоң эле табыла калбайт, анын кебете-кешпирин көргөндөр кереметтүү жышаана менен жарык дүйнөгө келгендигин түшүнгөндөр ага ылайыктуу ат таба албай кыйналышат. Бул биринчиден. Экинчиден, ысымды ар ким эле коё бербейт, касиеттүү, кадырлуу аксакалдардын бири же болбосо белгисиз жактан пайда боло калган думана коёт.

Баланы көргөнү келгендер, сөзсүз түрдө көрүндүк беришет. Туулган балага жентек той берилет. **Жентек** – бул жарык дүйнөгө келген наристеге кубанып, жакшы көргөн жоро-жолдош, тууган-туушкандарын чакырып, дасторкон жаюу. Жентектин учурунда али жаш баланы урматтап мал, буюм, кийим, акча, оюнчук ж. б. жентектеп алып келишет, энчилешет. Жентек үчүн сары май сакталып, балага жана карыяга алгач ооз тийгизишкен.

Төрөлгөнүнө бир жумага чамалап калганда баланы бешикке бөлөшөт. Муну «**бешик той**» деп аташат. Айыл-ападагы нарктуу кемпирлер бешикти, шимекти майлап, арча менен аластап, жакшы ниет-тилектерди айтып, оң-сол чүкөлөрдү бешиктин баш жагынан көтөрүп эңкейтип, «оң кол», «оң кол» дешет. Чүкөлөр күлтүккө түшөт. «Бешик апа, бек карма, умай эне, уйку бер» – баланы таңат, жуурканы, куржуну, кабы, баштыгы... болуп, жети нерсени бешикке жаап, энесине карматат. Ал көтөрүп алып төрдөн эшикке, эшиктен төрдү карай жүгүнөт. Байбичелер алкайт» [6]. Ошондой эле наристе чоңойгондо эмгекти сүйсүн деген тилек менен кетмен, балта, чот баштаган жети эмгек куралды да бешикке коюшуп, төмөнкү ыр менен бешикти термегишкен:

Өөбай, өөбай, ак бала,

Ак бешикке жат бала.

Бешигиң кептүү болсун,

Ата-энең эптүү болсун.

Энелүүдөн эрке бол!

Өмүрүң узун болсун.

Өрүшүң жайлуу болсун.

*Тукумуң журттан ашып,
Тууганың канат болсун,
Жети мүчөл жашагын.
Тартпа жоктун азабын,
Билектүүдөн күчтүү бол,
Баатыр болсоң жөлөк бол,
Баарыбызга өбөк бол!
Өөбай, өөбай, ак бала,
Ак бешикке жат бала!*

Бешик тойго үй ээси аябай камынган, боорсоктор жасалып, дасторконго түркүн даамдар коюлуп, мал союлуп...

Чындыгында эле кыргыз оозеки чыгармачылыгында бешик-балдар ырлары маанилүү орунду ээлейт. «Бешик ырлары», «Алдей-алдей бөбөгүм», «Сал-сал салбилек» ж.б. чыгармаларды байыртадан ар бир обон менен угуп чоңоюшкан.

Мындай караганда чыгармалар балдарга арналып ата-эненин камкордугу, эркелетүү, сооротуу, алаксытуу ж.б. арналып ырдалганы менен турмуштун көп кырдуу жактары камтылып, коомдук-социалдык көз караштар, философиялык ой толгоолор орун алган. Ошону менен бирге балдарды адамгерчиликке, ыймандуулукка, акыл-эстүүлүккө тарбиялоого багытталган. Натыйжада бешик ырларынын стили жеңил келет да, бешикти терметүү кыймыл-аракетине, ритмине шайкеш болуп, обону созулунку, салмактуу тартылат.

Бешиктеги наристени терметкен кишилер (негизинен аялдар) бешик ырын мукам, обондуу, жагымдуу үн менен коштойт да, баланы көшүлтүп уктагып жатып эле анын назик сезиминдеги музыкалык туюмун өстүрөт.

Жогоруда белгилегендей, «Бешик ырында» баланы уктатуу процесси менен кошо жашоодогу татаал мамилелер, кыял-үмүттөр, тилектер чагылдырылат.

*Алдей, алдей, кулунум,
Ай заманда туулдуң.
Шекер кошкон буламык,
Сары майга жуурдум.
Өөбай, балам, Төлөгөн,
Энең сени төрөгөн.
Эмгекчи уулу болот деп,*

Ак бешикке бөлөгөн, – деп келип, баланын жер жемиш жеймин деп ыйлары, аны ата-энеси алып келерин, алардын колу бошобой кой артынан жүрүшүн, баласы – ырысы, жүрөктүн толтосу, чолпон жылдызы, таттуулугу канттай, «майга бышкан нандай» экендиги баса белгиленип, өжөрлөнбөй укташы өтүнүлөт.

«Салбилек» ыры бала эми отурууга жарап, талпынып, умтулуп калганда аткарылуучу обондуу ыр. Баланын колун көтөрүп, бутун созуп, тилек айтып, денесин чыйралтуунун эң ийкемдүү жолу.

*Сал-сал, сал билек,
Сары майга мал билек.
Коён коштуу кош билек,
Кошоктошкон ак билек.*

«Тай бөбөк», «Каз-каз», «Тай кулун» деген ырлар да баланын алгачкы кыймыл-аракетине карата арналып, ата-эненин ички сезиминдеги кубанууну, сүйүнүүнү билдире турган сезимдер:

*Тай-тай, бөбөк, тай бөбөк,
Алды артыңа май бөбөк.
Каз-каз, бөбөк, каз бөбөк,
Жалкоолонбой бас бөбөк.*

Балдарынын улам жаңы алга умтулууларын, өсүп, чоңоюп бараткандыгына ата-эненин элжиреп, жүрөгүнүн эзилиши, мээриминин төгүлүшү.

Баланы багып чоңойтуу өзүнчө эле бир татаал дүйнө. Ата-эне кан-жанынан жаралган наристени оору-сыркоодон, жаман сөздөн, суук көздөн сактоо үчүн не деген далбастарды урбайт дейсиз.

Бешикке кичинекей балка, камчы, жаа ж. б. илинген, үкүнүн ж. б. канаттары тагылган, алар балдардын сактоочусу болгон. Бир үй-бүлөнүн балдары бир бешикте чоңоюшкан, ар түрдүү ырым-жырымдар колдонулган. Жаңы төрөлгөн балага «көз тиет» дешип бейтааныш адамдарды жанына жолотушкан эмес, үйдүн ичине көз тийүүдөн сактоочу ар кандай белгилер тагылган. Бейтааныш келип кеткенден кийин баланын тынчы кетип, ооруп калса, эмчи бүбү кемпирлер баланы нан менен киренелешкен да, нанды итке беришкен. Экинчи бир ырым-жырым боюнча чыныга гүлдөн салып, оозун чүпүрөк менен жаап алып, баланын денесине жана бешигине тийгизишкен. Муну күрдүлөдү-күрдүлөдү деп коюшкан. Бала чочуп, коркуп кетсе, баланын оозуна сөөмөй салып, «апап-апап» деп апапташкан. Үчүнчү эми – коргошунду эритип туруп сууга куюшкан, жүрөк формасына келген коргошунду баланын кийимине кадашкан. Жүрөгү түшүп калса балка менен ырымдап, көтөрүшкөн.

Жаңы төрөлгөн балага кырк күн болгондо **кыркылыгын** чыгарышат. Баланын кырк күнү чыкканда «ит көйнөгүн» чечип «карын чачын» алып, аны катып коюшат. Кырк кашык сууга чайып, кырк түстүү чүпүрөктөн тигилген «кырк көйнөгүн» кийгизишет. Чач алган адамга кийит кийгизишет, ал болсо балага мал энчилейт. Салт боюнча бул милдетти таякелери аткарат.

Казак элинде «ит көйнөктү» чечкенден кийин, ага таттуу түйүп, иттин мойнуна байлап жиберет. Айыл балдары итти кууп, кармап алышып, таттууну бөлүп жешет. Ит көйнөктү «ырым» деп баласы жок аялга берет.

Ар бир адам тилек айтып алгач кырк кашык суу куюшкан. Баланы бир аз туз кошулган сууга киринтишкен. Аларды сууга жуундуруу тазалыкта кармоого, денесин чыңоого байланышкан. Бул көрүнүш түрк-монгол элдеринде абдан кеңири тараган. Кыргыздарда ымыркайды киринтип жатканда мындай тилек билдирилген:

*Кырк атаңдын жөрөлгөсү,
Ата-энеңдин өбөлгөсү.
Кырк уруу кыргыз ичкен суу,
Кырк атабыз кечкен суу.
Кырк ашууну ашкан суу,
Кырк томолонуп келген суу.
Кыр, таштарды кырккан суу,
Кызыр атам таткан суу,
Суудай таза бол!
Нурдай сулуу бол!*

«Бала периште болот», баланын айтканы келет, бала мурун сезет, баланын оозунда жакшы тилек дешкен.

Караңгыда кичине баланы сыртка көтөрбө, эгер алып чыксаң бетине көө сүртүп кой, баланы шыпыргы, кычкач, көсөө менен урбайт, ага ыпыр-сыпыр, балээ жабышат, жаш баланын кийимин караңгыда сыртка калтырба, караңгыда кыз баланы жөнөтпө ж.б. акыл-насааттар айтылган.

Эмчектеги балага даярдалган буламыкты ар адамга жегизбеген, эмчек сүткө аралашат, аялынын сүтүн эмгендей болот дешкен. Жентек түлөөгө союлган койдун омурткасы жакшы тазаланып, мүлжүп, жыгачка тизилип коюлган, анткени баланын мойну тез бекисин дешкен.

Жаш балалуу аялдар той-аштардан үмтөтүп ооз тийбей калышса эмчектери шишийт деген ой болгон. Ошондуктан, жаш наристелүү аялга жеген тамактан сөзсүз калтырышкан же алып келишкен.

Жалгыз уулга жамалган кийим кийгизет, чачын тегиз устара менен кырдырып, маңдайына айдар көкүл коёт. Көкүлүн сылап эркелетет. Көкүл баланы суук сөздөн, суук көздөн сактайт, кыздын болсо кулагын көзөтүшөт, эки учурда тең аткаруучуларга ырым-жырым кылынат.

Баланын «тушоо кесүү» тою да ата-эненин, тууган-туушкан, кошуна-колондордун жана жаш балдардын активдүү катышуусу менен өткөрүлөт. Күн мурунтан

даамдуу тамак-аштар жасалып, дасторконго камылга көрүлөт. Баланын буту ала жип менен байланат, чөнтөгүндө көп таттуулар болот. Ата эне же кадырлуу, урматтуу адамдардан бири баланы кармап турат. Алыс жактан балдар, чоң кишилер ж.б. тушоосу кесилүүчү баланы көздөй чуркашып, ким биринчи келсе буттарына байланып турган ала жипти бычак менен кесип, жетелейт. Алгачкы келгендер байге алышат жана жалпыга боорсок-таттуулар таратылат.

Бул күнү балага жаңы кийим кийгизилет: «Көйнөгүң морт болсун, жаңың бек болсун», «Кийимиң эртең эле жыртылсын». Ырымдын кыскача ыры төмөнкүчө:

*Итке жабуу, битке жабуу,
Кийимиң күзгө жетсин,
Өмүрүң жүзгө жетсин!*

Ал эми ымыркайдын сүт тиши түшкөндө түбү катуу болсун деп камыштын арасына ыргытышкан, болбосо нанга кошуп итке беришкен.

Эркек баланы сүннөткө отургузууну мусулман баласы болуунун алгачкы критерийи катары карашкан. Баланын 3, 5, 7, 9 жашында аткарылган бул окуяга да үй-бүлө өтө жоопкерчилик менен мамиле кылышкан.

Билген устат кишиге баланын колуна жото жиликти карматып (устага жасалуу табактын жото жилигин), көзүн ак жоолук менен таңып, устатка колдон келишинче «кол байларым» деп берип ыраазы кылып туруп, анан кестиришкен. Кан чыккан жерге көк чүпүрөктү күйгүзүп басышат. Бала өзү турмайынча төшөктө жата берет.

Балдар дүйнөнү таанып, жаратылыш, айланачөйрө менен аралаша баштагандан тартып өздөрүнүн аң-сезиминен жана чоңдор тарабынан жаралган ырларды ырдашып, оюндарды ойношкон.

Баланын бою таза сезиминен ар түрдүү жаныбарлар, өсүмдүктөр, канаттуулар, жыл мезгилдер, аалам ж.б. жөнүндө көркөм туюнтмалар, элестер жаралып, жашоодогу адилеттик, боорукердик, ыймандуулук, анын тескери жактары таанылып билинет. Алгач ал көрүп-билген кубулуштардын бардыгына таң калат, табышмактуу, сырдуу жактарын чоңдордон суроо берип, же өз алдынча ой жүгүртүп чечмелөөгө аракеттенет. Балдар ырларынын өзгөчөлүгү – кыска келип, конкреттүү предметке арналат, улам ыр саптары кайталанып, суроо-жооп, диалог, айтыш катарында түзүлөт. Буга «Ак терек, көк терек», «Акыйнек», «Үркөр, үркөр, топ жылдыз», «Курбака», «Турумтай», «Каак-каак каргалар», «Манжалар кеңеши», «Чымчыкей», «Чикил-

дек», «Таш мел-жөө» ж.б. ырларды мисалга тартсак болот. Балдар фольклорунда эң кызыктуу – бул оюн ырлары. Балдар оюн ойноо менен кошо ага жараша ырларды айткан. Мисалы, Чикилдек оюнун алалы.

Оюндан жеңилген бала өтө ылдам төмөнкү ырды ырдап чуркайт:

Акбай,

Токбай,

Уяттары жок бай

Катуу жорго кашка тай

Кадик болгон башка тай.

Катуу чапса чарчаган

Жеткирбеген башкага.

Үстүндөгү жаш бала,

Уруп кетип аркага

Чабалакей чым-чум.

Ар бир кыргыз баласы балдар оюнун ойноп, ырдап чоңоюшкан. Ыр менен тили жатык болсо, жаңылмач, табышмактар менен ой жүгүртүүгө кө-

нүгүшкөн, ашык, оромпой, чикилдек ойноо менен дене тарбиясын алышкан.

Балдардын туура эмес таалим-тарбия алышы ата-эненин жүрөгүнө так салат, бушайман кылат. Ошондуктан ар бир ата-эненин милдети тарбия берүү. «Балдарыңдын убайын көр» деп аксакалдар бекеринен бата беришпеген. Атадан калган туяктын өмүр сүрүшү жана укум-тукумду улоосу анын жарык дүйнөгө келишинин эң негизги осуйпаты.

Кыргыз баласынын таалим-тарбиясында зор таасир берип, салым кошкон адамдын жарык дүйнөгө келиши, өсүп-жетилип, үй-бүлөө күтүп, андан соң улгайып, өмүр жолунун акырына чейинки жолун ырааттуу, таасын элестеткен, ар кандай турмуштук кырдаалдарга жараша аракет-кадамын, жүрүм-турумун жөнгө сала турган, ыкка келтире ала турган каада-салт, үрп-адат, ырым-жырымдардын мааниси чоң. Ата-бабалардан калган улуу осуяттарга таянып, кечекте татыктуу Адамдарды тарбиялоо – биздин милдет.

Адабияттар

1. Мукамбаев Ж. Эл ичи-өнөр кенчи. Очерктер, илимий-популярдуу публицистикалар. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 32-б.
2. Кол жазмалар фондунун материалдарынан. Инв. № 225.
3. Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. 1-том. / Түз. Кеңеш Жусупов. – Б.: Кыргызстан, 1993. – 611 б.
4. Аттокуров С. Кыргыз этнографиясы. – Бишкек. – 1997. – 155 б.
5. Манас. С.Орозбаковдун варианты боюнча. – Бишкек: Хан-Тенир, 2011. – 66 б.
6. Акматалиев А. Ата салты, эне адеби. – Бишкек, 1998. – 37-бет

ЭШОНКУЛ Ж.С. (Ташкент/Өзбекстан)

Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Әлишер Науаи атындағы Тіл білімі және әдебиеті институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Ол – 5 монография, 17 кітап және 150-ден астам ғылыми мақаланың авторы.

ESHONKUL J.S. (Tashkent/Uzbekistan)

Doctor of Philology, professor, main researcher of Alisher Navoi Institute of Linguistics and Literature of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. He is the author of 5 monographs, 17 books and over 150 scientific articles.

TURKIY TARBIYA BO‘STONI

Мақалада өзбек халқының тәрбие және оқыту туралы идеялары мен түсініктері, философиялық көзқарастары көне дәстүрлер мен әдет-ғұрыпқа байланысты материалдар мен дереккөздердің, халық ауыз әдебиеті мен көркем шығармалар үлгілерінің негізінде талданады. Мақала авторы біздің барлық рухани мұраның негізгі идеясы қарапайым сенімдер мен мақалдардан, халық әндері мен эпикалық повестерден басталып, ғалым мен жазушылардың өзбек әдебиетінде із қалдырған шығармаларына дейінгі ұлттық тәрбиеден басталатынына көңіл аударарды және қазіргі кездегі оның өзектілігі туралы ерекше қорытындыға келеді.

Based upon sources and materials devoted to the ancient traditions and customs, examples of folklore and fictions, this article analyzes the ideas and conceptions as well as philosophical views of the Uzbek people regarding the processes of nation upbringing and education. The author of this article emphasizes that the main idea of our entire cultural heritage –beginning with the popular beliefs, proverbs, folk songs, epic stories and ending by the works of the eminent Uzbek scientists and writers – is a nation development which is of high importance for today.

Bugun insoniyat yangi asr ostonasida turibdi. Yuz yilliklar avvalida odatda jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotida juda katta o‘zgarishlar bo‘ladi, tafakkurda, ongda yangilanish yuz beradi. Bu yangilanish o‘z-o‘o‘zidan bo‘lmaydi va osongina kechmaydi ham. Odatda bunday o‘zgarishlarga uzoq tayyorgarlik ko‘riladi. Shuning uchun ham, XXI asrga kelib milliy qadriyatlarga, inson ma’naviyatiga bo‘lgan e’tibor tabora ortib bormoqda.

Ma’naviyatimizdagi yangilanish jarayoni esa, shubhasiz, adabiy, jumladan, og‘zaki va yozma merosimizni, bobolardan bizga meros bo‘lib kelayotgan Muqaddas so‘z – barhayot o‘gitlarni qay darajada o‘zlashtirishimiz bilan belgilanadi.

Folklorida xalqning farzand tarbiyasi, odob, axloqi, umuman, xalq pedagogikasiga tegishli fikr-mulohazalari, har bir janr namunalarida o‘ziga xos ravshda namoyon bo‘ladi. Ilmiy-ma’rifiy asarlardan farqli

folklorda ta'lim-tarbiya, odob-ahloq g'oyalari obrazlarda, badiiy ravishda ifoda topadi. Oilada farzandning tug'ilishidan tortib, uning ulg'ayib kattalar qatoriga qo'shilgunigacha kechuvchi davrning har bir bo'g'iniga tegishli xalqona tarbiya usullari mavjud. Xalq avlod tarbiyasi bevosita millat tarbiyasiga daxldor o'ta mas'uliyatli vazifa ekanligini doimo uqtirib keladi.

Naqllardan birida aytilishicha, bir odam farzand ko'rib, bolasi uch oylik bo'lganida, donishmand huzuriga borib, uni qanday tarbiyalash zarurligi to'g'risida maslahat so'rabdi. Shunda donishmand bolaning uch oylik ekanligini eshitib: "E, birodar, bola tarbiyasiga rosa bir yil kechikibsiz", – degan ekan. Ya'ni, tarbiya bola tug'ilmasdan ilgari boshlanishi zarur ekanligini uqtiribdi. Xalq tarbiyashunosligi ushbu aqidaga asrlar davomida amal qilib keladi. Xalq maqolida "ona –gul, bola lola", deb ona va bolani qadrlash, asrab-avaylash talab qilinadi. Bolani beshikka solib ism berish alohida marosim tarzida o'tadi. Ajdodlardan meros kelayotgan qadriyatlarni farzand dunyoga kelgan kundan boshlab uning ruhiga singdirish an'anasi marosimlar ko'rinishini olgan. Umuman, oilaviy marosimlar, ularning tarkibidagi aytim, qo'shiqlar va barcha folklor namunalari tarbiyaviy vazifaga ham ega. Chunki insonning bolalik davri uning butun kelajak hayoti uchun poydevor vazifasini o'taydi. Bu davrda egallagan bilim, olingan tarbiya, hosil qilingan odatlar har bir shaxs hayotida o'chmas iz qoldiradi.

Bola beshikka ilk belanganda uni o'rab turgan olam, atrof muhit bilan tanishtirish vazifasini ushbu aytim bajaradi.

*Shamol tursa qo'rqmagin,
Shamol bobong bo'ladi.
Yomg'ir yog'sa, yig'lama,
Yorug' kuning bo'ladi.
Oy ko'rinsa cho'chima,
U chuchmomong bo'ladi.
Oftob ko'rsang, hayiqma,
Nurafshoning bo'ladi [1, 21].*

Yoxud go'dak har beshikka belangan chog'da esa shunday deyiladi:

*Egalari kirsin,
Bobovlari chiqsin.
Taxtida yotsin
Vaqtida tursin [1, 27].*

Bolaga aytiluvchi bu xil aytim va qo'shiqlar va turli jismoniy harakatlar uning ruhi, tanining chiniqishiga xizmat qiladi. "Beshik bolasi – bek bolasi", – deyiladi. Go'dak beshikda tinch, bexavotir yotadi, rohat olib,

uzoq uxlaydi, tani ozoda, quruq bo'ladi, ha deb yo'rgak almashtirilmaydi, bu esa uni shamollashdan asraydi. Bu davrda tarbiya mas'uliyati avvalo ona zimmasida bo'ladi. Ona va bola o'rtasidagi uzviy munosabat – tabiiy ehtiyojlar orasida eng muhimi hisoblanadi. Bola ona mehri, g'amxo'rliigi ostida o'sadi. Bola ulg'ayar ekan undagi har bir o'zgarish davriga mos aytimlar kuylanadi. Jumladan Chaqaloq besh kunlik bo'lganda:

*Beshdan o'tdi, toshdan o'tdi,
Eski tegirmondan o'tdi.
Choriq kechib, cho'ldan o'tdi.
Onasining ko'z munchog'i,*

Otasining ovunchog' [1, 33] – deb kuylansa, chaqaloq to'qqiz kunlik bo'lganda, uning ilk bor tishi ko'ringanda, birinchi marta o'tirganda, oyoq chiqarganda, toy-toylaganda, yangi kiyim kiydirilganda, qizaloqning sochini ilk bor yuvib-taraganda va bola ovqatlantirganda aytiluvchi maxsus aytim-qo'shiqlar kuylanadi. Bu xil aytimlar, ayniqsa, bolaga ona tomonidan kuylanuvchi allalar nafaqat go'dakni ovutib erkalaydi, balki bola ongiga milliy ohanglarni singdiradi. Allalarda onaning bolaga bo'lgan muhabbati, u bilan bog'liq orzu-umidlari, pandu nasihatlari aks etadi.

*Alla aytib uxlataman,
Alla, qo'zim, alla.
Qanday seni yupataman,
Alla, bolam, alla.
Kichkinasan, lolasan,
Alla, bolam, alla.
Qachon katta bo'lasan,
Alla, bolam, alla... [2, 27].*

Ona bolani "qo'zim" deb suyadi. "Gunohi yo'q no-rasta" undan "gul isi" kelishini aytib, bolani alqaydi.

*Alla, bolam, alla-yo,
Tog' yuraklim, alla-yo,
Arslon bilaklim, alla-yo,
Xolis tilaklim, alla-yo [2, 53].*

Xalq bolani podsho, deb sifatlaydi. Bola besh yoshga kiringuncha unga podshodek munosabatda bo'lish talab etiladi. Bu jarayonda bolaga aytiluvchi erkalama, ovutmachiq, topishmoqlarning o'rni beqiyos.

Erkalama va ovutmachiq ham asrlar davomida bizgacha yetib kelgan bebaho ma'naviy meros hisoblanadi. Bu durdonalar necha-necha avlodlarning turmush tajribalari, aqlu tafakkurining hosilasi sifatida yuzaga kelgan. Erkalama va ovutmachiqalarda bolaga eng yaqin kishining mehri-muhabbati ifodalanadi. Erkalama, ovutmachiqalar soddaligi, xalqona tilida yaratilganligi bilan ajralib turadi. Bu xil aytimlar nafaqat

go‘dakka, ijrochining o‘ziga zavq-shavq bag‘ishlaydi erkalama va ovutmacholarning ohangi, har bir so‘z va tovush bolani yupatish barobarida ijrochining hatti harakatiga mos keladi. Erkalama va ovutmacholarga kuylovchining cheksiz ijobiy tuyg‘ulari singdirilgan. Go‘dak onasi, buvisi, otasi, qarindosh-yaqinlaridan aytimlar, erkalama va ovutmacholarni eshitar ekan tarbiyaviy jarayon uzluksiz davom etadi. Bola ruhi avvalo nafasat olamiga oshno bo‘ladi, unda go‘zallikdan, fikriy teranlikdan zavqlanish hissi uyg‘onadi. So‘z va tovushlar qulog‘iga kirib uning nutqi rivojlanib, lug‘at boyligi ortadi. Bolada she‘riy ohanga ko‘nikma hosil bo‘lib, obrazli fikrlash malakasi shakllanadi.

Erkalamalarda go‘dak e‘zozlanib, kuylovchining unga bo‘lgan his-tuyg‘ulari, mehru muhabbati mayin ohangda, quyma she‘riy shaklda ifodalanib, bolaning kayfiyatini ko‘tarishga harakat qilinadi:

*Ilo, iloli,
O‘n besh kiloli,
Mana shunga qaranglar:
Buncha chiroyli,*

*Yoki:
O‘zim aylanay,
Hechkim bilmasin.
Elayda eliy,
Gardi qolmasin.
Gardi qolsayam,
Dardi qolmasin! [1, 73].*

Bu o‘rinda erkalama ohangiga mos erkalovchining bolani ko‘tarib turli harakatlarni bajarishi ham muhim ahamiyatga ega. Bola nafaqat qo‘shiq tinglaydi balki u jismoniy mashqlarni ham bajarib jismi chiniqadi, kayfiyati ko‘tarilib ruhi yayraydi.

*Shugina jonim Hadiya,
Suv keltirsin kadida,
Kadining bog‘i uzilsa,
Kelin bo‘lib suzilsa,
O‘sha kuni o‘zim bo‘lsam,
Suzilganini ko‘rsam [1, 27].*

Odatda ovutmachol va erkalamalar bola uch yoshga yetgunigacha bo‘lgan davrda aytiladi. Ma‘lum ma‘noda ovutmachol erkalamalardan keyingi bosqichda turadi.

Ovutmachol bevosita go‘dakni ovutishga xizmat qiladi. Ijrochi aytimning sehrli ohangi, qofiyalanib kelgan so‘zlarning jarangi, ijro jarayonidagi o‘z harakatlari bilan bolani diqqatini rom etishga harakat qiladi. Bolani nima bilandir mashg‘ul etishga, biror faoliyat uchun e‘tiborini tortishga ko‘maklashadi. Uni tevarak atrof

bilan tanishtirib, nutqni rivojlantirishga, tafakkurni o‘stirishga xizmat qiladi. Ovutmacholardan bolani beshikka bo‘lashda, cho‘miltirishda, kiyintirishda, uxlatishda, soch va tirnog‘ini olish jarayonlarida keng foydalaniladi.

*Obla, huv,
Obdastada suv.*

Nodirjonning yuzlarini yuv [1, 51].

Obdasta suv soluvchi idish, ijrochi bolaga bu idish nomini aytib, uning yuzin, qo‘lini yuvar ekan, unga ozor bermay ovutgan holda bu yumushni bajaradi.

*Atatov, atatov-a,
Batatov, batatov-a,
Nodirjon, atatov-a!
Akkor, akkor-a,
Akkor, akkora,
Nodirjon shakkor-a! [1,64].*

Bu aytimda bir qator taqlidiy so‘zlar: atatov, batatov, akkor o‘zaro qofiyalanib, takrorlanib ovutmachol ohangini hosil qilmoqda. Bolaga sifat bo‘layotgan shakar so‘zi ham qofiya va ohang talabida “shakkor” tarzida o‘zgartirib talaffuz etilmoqda. Natijada ovutmachol go‘zal ohang tizimini hosil etmoqda.

Go‘dak bo‘ynini tutib, so‘zlar ma‘nosini ilg‘ay boshlasa, uning boshini u yon, bu yon qaratib “sarak-sarak” harakati bajariladi va bu harakatga mos ovutmachol aytiladi:

*Saray, saray, saray(k),
Saray kimga keray(k),
Onasiga keray(k),
Dadasiga keray(k) [1, 42].*

Ovutmachol bolaning turli holati, harakatiga mos kulanishi bilan ham diqqatga molik. Masalan bola yig‘laganda:

*Aylanayin boshidan,
Ko‘zi bilan qoshidan.
Onaginasini o‘rgilsin,
Ko‘zginasining yoshidan [1, 45].*

Deb ovutmachol aytilsa, bir qator namunalar bevosita onaning hayoti, ichki kechinma va tuyg‘ularning ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Jumladan ona farzandining safarga ketgan otasini kutib turganligini, sog‘inichini shunday kuylagan:

*Ko‘z yoshlari ko‘l daryo,
Daryolar kechib keling, adajonisi.
Chaqoloqqa chakmoncha,
Olib keling adajonisi [1, 54].*

Ovutmacholarda bolaning oilada qanday farzand ekanligi, unga boshqalarning munosabati ham aks etadi:

*Ignaning uchginasi,
Pistaning puchginasi.
Muncha ham shirin bo'lar,
Qizlarning kichkinasi* [1, 55].

Bola xarxasha qilib yig'laganda unga turli voqea-band ovutmacholqlar aytish an'anasi ham mavjud. Bu xil ovutmacholqlarda qiziqarli voqealar, nabototu hayvonot olamining vakilari bilan bog'liq g'ayritabiiy holatlar kuylanadi:

*Yig'lama-ey, yig'lama,
Ilik chaqib beraman.
Qurvaqaning oyog'iga
Munchoq taqib beraman.
Qurvaqa tuyaga mindi,
Tuya qulog'im dedi.
Bolajonim battar yig'lab
Unga qalpog'im, dedi.
Yig'lama-ey, yig'lama* [1, 125].

Bu tur ovutmacholqlar kuylanganda aytuvchi bolaga ovutmacholqda tilga olingan mavjudotlarning hatti-harakatlarin ko'rsatib, ularning ovozlari taqlid qilib aytimni ijro etadi. ko'rsatadi. Bu esa bola dunyoqarashining o'sishiga, tasavvurlar olamining kengayishiga xizmat qiladi.

Bolaning tili chiqib, o'zi mustaqil harakt qilishni boshlar ekan yangi bosqich – o'yin jarayoniga o'tadi. O'yinlar bolaning aqli va jismoniy kamolotida ta'lim va tarbiyaning muhim halqasi bo'lib xizmat qiladi. O'yinlar mohiyat e'tibori bilan xalq san'atining muhim turlaridan biri hisoblanadi. Ayni paytda o'yin bilan asosan bolalar mashg'ul bo'lishini inobatga olsak, ular yosh avlodni axloqiy, estetik, mehnatsevarlik, udaburonlik ruhida tarbiyalash vazifasini ham bajaradi. O'yining eng betakror tarbiyaviy fazilati birinchi galda bolalarni birlashtirib – ko'pchilikni yakdil qilish xususiyatini qayd etish lozim. Ikkinchidan o'yinlarda kichkintoylarning yashirin ijodiy qobiliyatini hech qanday ta'ziyqsiz uyg'ota olish fazilati mavjud. Uchinchidan bolalar hayolotini yolqinlanirib, ijodiy quvvatini oshira olish imkoniyatiga, ulardagi badiiy qudratini faollashirish xususiyati egaligidir. Har bir bolada olamni san'atarona ko'rib, ifodalash imkoni bor. Lekin bor qobiliyat hamisha ham yuzaga chiqavermaydi. Uni tarbiya, tinimsiz mehnat, ustoz sabog'i talab etiladi. O'yinlar ana shunday ixtiyoriy mehnat, harakat, betakror ustoz missiyasini bajaradi. Bola va o'yin tushinchalari etu tirnoqday ajralmas noyob hodisadir. Bola o'yin jarayonida shakllanadi. Tarbiya jarayonida quruq nasihatdan ko'ra o'yinning hissasi

ko'proq bo'ladi. O'yinlar bolaning hayot haqidagi tasavvurlarini boyitadi, uning kelajak turmushiga amaliy zamin hozirlaydi.

Odatda har qanday o'yin bolalar to'pining ikki qarama-qarshi guruhga ajralishi, yoki o'yinning o'tish tartibiga ko'ra, bir bolaning boshqalarga qarshi turishini aniqlab olish bilan boshlanadi. O'yinda bolalarning qaysi guruhda bo'lishi yoki bir o'zi qolishi adolatli yo'l bilan hal etiladi. Masalan "Bekinmasholq" o'ynalganda, marraga poyloqchilik qiluvchi bola ham an'anaviy "sanama" orqali aniqlanadi. Jo'raboshi yoki onaboshi o'yin ishtirokchilarini bir safga tizib, quyidagi sanamani aytadi:

*Bir olma,
Ikki olma,
Uch olma,
To'rt olma,
Besh olma,
Olti olma,
Yetti olma,
Sakkiz olma,
To'qqiz olma,
Sho'r olma* [1, 223].

Jo'raboshi yoki onaboshi kimni "sho'r olam" deb sanasa, o'sha bola marrada poyloqchilik qiladi. Qolganlar bekinishadi. Bu xil ajratish bolalarda har bir holatda adolat bilan tadbir qilish shart ekanligi haqidagi axloqiy aqida ko'nikmasini shakllantiradi. Xalqda "Chekingga tushsa chekchayma", degan maqol bor. Marrada qoluvchining sanama orqali aniqlanib o'yining boshlanishi va davom etishi ushbu hikmatga amal qilish adolatdan ekanligini ko'rsatadi. Umuman olganda xalq o'yinlarinig barcha turlari va shakllarida bu xil tarbiyaviy hatti-harakatlarni uchramiz. O'yinlar bolalarni jamao bo'lib yashashga, jamiyatga aralashib, undan munosib o'rmini topishga o'rgatadi. Xalq o'yinlari tunganmas bir hazina. Ba'zi o'yinlar mehnat jarayonini ifodalash bilan bir qatorda unda ijro etiluvchi aytimlar bolaning nutqining ravon bo'lishiga xizmat qiladi.

Bolalar hamisha kattalarga taqlid qilishadi, har sohada ulardan ibrat oladi. Ko'pchilik bolalar o'yinlari tarixiy asosiga ko'ra xalq marosimlariga borib bog'lanadi. Hatto shunday holatlar mavjudki, uzoq muddatlar o'tib xalq orasida unutilgan marosim yoki ularning ma'lum uzvlari bolalr o'rtasida o'yin yoki ma'lum bir aytim ko'rinishida saqlanib qoladi. Bu holatlarga misol tariqasida o'zbek bolalar o'yinlaridan "Oq terakmi, ko'k terak" (varianti "Oy terak va Kun terak"), "Oq

suyak, ko‘k suyak” kabi o‘yinlarni keltirish mumkin. “Oq terakmi, ko‘k terak” (varianti “Oy terak va Kun terak”) o‘yin qadimda Yilboshi – Navro‘z mavsumiy marosimining tarkibiy qismida turgan va uni balog‘at yoshiga yetgan o‘g‘il qizlar ijro etishgan.

Bolalar o‘yinlari xalqning diniy e‘tiqodiy dunyoqarashlari, ishonchlari, udum va marosimlarini ham bolalar ongiga sindirgan. Misol tariqasida qiz bolalarning qo‘g‘irchog‘iga – “bolasi”ga o‘yin jarayonida aytuvchi erkalamalarini keltirish mumkin:

Qizbola:

Qo‘g‘irchog‘im, qo‘g‘irchoq,

O‘ttiz ulli,

Qirq qizli,

Haliyam ko‘rsang

Kelinchak.

deb ovutar ekan, unga suv, ovqat berganda, ichib yemasa aytadi:

Berdim, berdim yemading,

U dunyoda qiynama [1, 220].

Bola tilidan aytiluvchi bu erkalama mag‘zida katalarning savob va gunohning qiyomatda o‘z javobi borligi haqidagi tasavvurlar turibdi.

Bolalarning aqliy rivojida folklarning yana bir janri topishmoqlar ham alohida o‘ringa ega. Topishmoqlar bolani sinchkovlikka, atrof-muhitni kuzatib yodda saqlash lozimligiga, topqirlikka, hozirjaboblikka, tez va mustaqil fikrlashga o‘rgatadi. Bola aytilgan topishmoqda yashirilgan narsani topar ekan, turli-tuman qiyoslarga duch keladi va badiiy mushohada sir-sinoatlariga oshno bo‘ladi. Masalan:

Bir parcha patir,

Olamga tatir [3, 93].

Bu topishmoqni eshitgan bola har kuni dasturxon ustida turadigan patirni ko‘z oldiga keltiradi. So‘ng olamga tatirlik patirga o‘xshash narsani tevarak atrofda axtaradi. Bu oy ekanligini topadi. Xalq topishmoqlarida quyosh, oy, yulduzlar, tog‘, dov-daraxt, o‘simliklar dunyosi, qushlar va hayvonlar, tabiat hodisalari, bir so‘z bilan aytganda inson hayotida duch keluvchi barcha narsalarni qamraydi. Topishmoqlarda ulkan bilim bor.

Bir tup katta terak,

Tubi bir shoxi o‘n ikki,

Yaprog‘i uch yuz oltmish,

Yaprog‘ining bir tamoni oq,

Bir tamoni qora [3, 109].

Topishmoqning javobi: Yil, o‘n ikki oy, kunlar, kecha va kunduz.

Chinni, chinni, chinni qiz,

Chin tepaga chiqdi qiz,

Bolalarin iyartib,

Tamoshaga chiqdi qiz [3, 117].

Bu topishmoq oy va yulduzlar to‘g‘risida. Topishmoqlarda nafaqat aniq narsa va hodisalar balki mavhum tushunchalar ham ifodalangan:

Zarga sotilmas,

Zo‘rga topilmas [3, 119].

Javobi vaqt bo‘lgan bu xil topishmoqlar bolalarni chuqur mulohaza qilishga undaydi.

Maqollar esa hamma davrlarda ham tarbiya vositasi, ham yuksak badiiyat namunasi bo‘lib kelgan. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy [4; 5; 6] va boshqa alloma-adiblarimiz o‘z asarlarida maqolga alohida hurmat bilan yondoshgan, bolaning tarbiyasida, ilmu tafakkurining o‘shida ularning o‘rni beqiyos ekanligini urg‘ulashgan.

Maqollar ixcham shakl va g‘oyat teran mazmunga ega. Ular ona tilimizning ko‘rkini, nafosatini, ulug‘ligini namoyish etib turadi. Maqollar ajdodlarimizning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, bilimi, dunyoqarashi, tafakuur tarzi naqadr yuksak bo‘lganligini urg‘ulaydi. Mahmud Koshg‘oriyning «Devonu lug‘otit-turk» asarida 400 dan oshiq maqol va matallarning keltirib o‘tilgani [7], maqollarning olis o‘tmishdan to bugungi qadar xalqning jonli tilining eng nodir namunasi bo‘lib qo‘layotganligini ko‘rsatadi. Shuning uchun ham xalqimiz «otalar so‘zi – aqlning ko‘zi» deb maqolda teran hikmat yashirin ekanini o‘qitirishadi.

Folklorshunos olimlar bolalar uchun aytiluvchi alla qo‘shiq, ertak, topishmoqlar va bolalar o‘yinlarining tub mohiyati va vazifasi haqida: “Alla kuylanadi, ertak so‘zlanadi, topishmoqlar quyiladi, bola o‘yinlarni o‘ynaydi. Alla bola ongiga xalqning eng tug‘ma ohanglarini singdiradi. Ertak esa dunyoni tanitadi, bola aqliga olamni anglash kodlarini joylashtiradi. Topishmoqlar aqlni charxlab, fikrlashga o‘rgatadi. O‘yinlar esa uni jamiyatga aralashtiradi. Bolaning shaxs sifatida kamol topishida xizmat qiladi.” – deb o‘rinli ko‘rsatgan [8, 8]. Xususan bolalar ertaklarni sevib tinglashadi. Ayniqsa bolalarga mo‘ljallangan zanjirli (komulyativ) ertaklar alohida e‘tiborga loyiq. “Uch echki” deb nomlanuvchi zanjirli ertakka diqqat qarataylik. Ertak an‘anaviy zachin va zamon makon va obrazlar tavsifi bilan boshlangan: “Bor ekanda, yo‘q ekan, och ekanda to‘q ekan. Bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, chumchuq chaqimchi ekan, qarg‘a qaqimchi ekan. Toshbaqa tarozibon ekan, qurbaqa undan qarzdor ekan.»

Ertak voqealari esa: “Qadim zamonda bir cholu kampir bor ekan. Ularning uchta echkisi, bitta olatoyi, ola sigiri, ola kuchugi, ola pishag (mushuk) i bor ekan”, davom etib: “Cholu kampir har kuni kechqurun, qorinlari to’yib, jonivorlariga qarab kelishib:

Uch echkim bor kurt-kurt kuvshaydi,

Olatoyim jangur-jungur kishnaydi,

Ola sigirim mo‘-mo‘ mo‘ngraydi,

Ola kuchuk hov-hov huriydi,

Ola pishak mov-mov movlaydi,

Cholu kampir hur-hur uxlaydi, – deb [9, 21], qo‘shiq aytib, uxlab qolishar ekan” – degan xabar aytiladi. “Kunlardan bir kuni ular qo‘shiq aytmay uxlab qolishgan ekan, echkilarining bittasini bo‘ri olib ketib qolibdi. Endi cholu kampir:

Ikki echkim kurt-kurt kuvshaydi,

Olatoyim jangur-jungur kishnaydi,

Ola sigirim mo‘-mo‘ mo‘ngraydi,

Ola kuchuk hov-hov huriydi,

Ola pishak mov-mov movlaydi,

Cholu kampir hur-hur uxlaydi, – deya [9, 22] yotib qolishibdi”. Ertakning davomi cholu kampirning uxlab qolishi va bo‘rining navbat bilan Olatoy, ola sigir, ola kuchuk, ola pishakni ham bir-bir olib ketishi, oxirida cholu kampirning bo‘ridan qo‘rqib, kampir qozonning tagiga, chol kubining ichiga berkinib olishi, oqshom bo‘ri kelganda cholning kubi ichida dimiqib, «happshu», – deganidan qo‘rqib bo‘rining qochib ketishi, cholu kampirning murod-maqсадiga yetishi aytiladi. Ertakni yozib olib e‘lon qilgan folklorshunos A.Musaqulov shunday yozadi: “Ertakning tuzilishi, ya‘ni nasriy va she‘riy qismlardan iboratligi, bayon etilishi jarayoni ham o‘ziga xosdir. Agar bolalar tezda uxlayvermasa, ertakdagi echkilar soni o‘ntagacha yetib, ertak ancha cho‘zilarkan, bolalarning uyqusi qistasa, uch echki ham kifoya qilarkan. Echki miqdori bundan kamaytirilmas ekan. Men buning sababini so‘raganimda, opa buvimlar ham shunday aytar edi, deb javob berdiki, bu an‘ananing o‘ziga xos bir ko‘rinishidir. Opa ertakni mahorat bilan, hayvonlar ovozigacha taqlidni juda o‘rniga qo‘yib aytarkan. Cholning tor kubiga (qattiqdan yog‘ oladigan yog‘ochdan qilingan aylana shaklidagi uzun tepasi pastiga nisbatan tor qadimiy idish tiqilib kirishini ko‘rsatib berganda, bolalar rosa kulisharkan [9, 21].

Ertak bir necha jihatdan ahamiyatlidir. Birinchidan, u bolalar tarbiyasiga yaxshi ta‘sir ko‘rsatadi. Ikkinchidan, ertak aytish an‘anasiga ko‘ra u kechqurunlari aytilgan. Ajdodlarimiz kechqurun aytilgan qo‘shiq, ertak, dos-

ton xonadonni yovuz ruhlardan himoya qilishiga ishonishgan. Xalq inonchiga ko‘ra kechalari yovuz ruhlari avj oladi. Ertak va doston ijrosi esa ularni odamlarga yaqinlashtirmaydi”. Nafaqat hayvonlar haqidagi balki, sehrlilik fantastik, hayotiy ertaklar ham bolalar tarbiyasi, ularning hayotiy saboq olishlariga, ezgu fazilatlarini o‘zlashtirishlariga aqliy rivojiga muhim ta‘sir etadi. Bu borada “Uch og‘ayni botirlar” ertagi har jihatdan diqqatga sazovor [10]. Ertakda aka-ukalarning odobi, ularning ota-onasiga, kattayu kichikka, tanishu notanishga, bir-biriga bo‘lgan mehri, hurmati, donoligi, hayotiy bilimlarga egaligi, botir va yovqurliklari bolalarga namuna, ideal sifatida ko‘rsatilgan. Bu xil ertaklar yosh avlodni halol mehnat va uning orqasidan keladigan rohat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Epik meroslar ichida dostonlar xalq hayotining barcha qirralarini qamrab, badiiy tasvirlashi bilan qimmatli. Xalq qahramonlarining hayoti ularning vatanga bo‘lgan muhabbati, yovuz kuchlarga qarshi ko‘rsatgan jasorati va qahramonliklari ham bolalar tarbiyasida alohida o‘rin egalaydi. Bu jihatdan “Alpomish” dostoni qimmatli dasturulamal ahamiyatga ega. “Alpomish” dostoni xalqimizning badiiy tarixi, taqdirnomasidir. Ajdodlarning tarixdan olgan saboqlari avlodlarga Alpomish, Barchin kabi qahramonlar va ularning hayoti misolida o‘ziga xos dars, saboqlardir. “Alpomish” dostonining bosh g‘oyasi ikki aka-ukaning kelishmovchiligi sababli bo‘linib ketgan xalqning Alpomish, Barchinlar say‘i harakati bilan birlashib etnosning qayta quvvatga kirib gullab-yashnash marralariga o‘tishini ko‘rsatishdadir. Dostonni tinglagan bola ongida xalqni, oilani bo‘linishga, tanazzulga olib keluvchi illatlarning tub sabablarini anglab yetadi. Alpomish, Barchin, qaldirg‘och va Qultoylarning mehnati, jasoratidan ilhomlanib asl insoniy fazilatlar egasi bo‘lishga intiladi. Alpomish va Barchinlarning o‘qib bilim olishlari, jismonan chiniqishlari, Vatan sha‘ni insoniy or-nomusni bilan qo‘yib kurashishlari yosh avlodning yetuk shaxs bo‘lib kamol topishida yaqqol ibrat bo‘ladi. “Alpomish” qomusiy doston. Unda xalqning urf-odatlarini, fe‘li-atvori aniq ko‘rsatilgan. Dostonni tinlagan bola bu xil o‘rinlar orqali o‘zligini anglaydi.

Xalqning farzandga beruvchi pand-nasihatlarini, uning inson sifatida namoyon etuvchi fazilatlar haqida boshqa dostonlarda ham atroflicha bayon etilgan. Bu o‘rinda “Ravshan” dostonida kelgan bir o‘ringa diqqat qaratish lozim. Hasanxonning o‘g‘li Ravshanni safarga kuzata turib aytgan so‘zlari xalqona pandnomaning go‘zal namunasi.

... Paydo bo'lding ikki gavhar donadan,
Parvoz qilib uchding manzilxonadan.
Avval aytgan nasihatim, Ravshanjon,
Kechsang yomon bo'lar ota-onadan...

O'zingdan pastlarman har yo'la ketma!
Bolam aytgan nasihatim unutmam!
Oldingdan kim chiqsa, besalom o'tma!
Bir g'aribni ko'rsang zinhor, og'ritma!

...Yaxshi bo'lsang, bolam, davron surasan,
Ne izzat ham hurmatlarni ko'rasan,
Nasihatim unutmagin, Ravshanjon,
Eson omon Xumorni olib kelasan... [11, 62].

Keltirilgan quyma misralar xalqning necha-necha asrlar davomida kelgan xulosalaridir. Xalq donishmandligining kamalagi bo'lmish ushbu xulosalar asosida o'zbek xalqi o'z o'g'il-qizlarini tarbiyalab kelgan va kelmoqda.

Har bir xalqning o'ziga xos shunday qadriyat va an'anlari bo'ladiki, u millatning borligini, ulug'ligini namoyon etib turadi. Millat bilan birga yashaydi, birga ulg'ayadi, taraqqiy topadi. Xalqimiz tarixi va madaniyatining bir bo'lagi, ta'lim-tarbiya, ma'naviyatimiz ko'zgusi bo'lib kelgan navro'z ham qadimiy bo'lishi bilan birga, har yili biz bilan birga yangilanib, anglanib borayotgan ulug' va navqiron bir bayramdir.

Tarixiy manbalarda, jumladan Mahmud Koshg'ariy, Beruniy, Umar Hayyom, Alisher Navoiy kabi allomalarimizning asarlarida va boshqa manbalarda Navro'z bayrami, u bilan bog'liq urf-odatlar haqida ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Abu Rayhon Beruniy o'zining «Qadim xalqlardan qolgan yodgorliklar» deb nomlangan asarida ham bu bayramga katta o'rin ajratadi. Uning kelib chiqishi, tarixi haqida fikr yuritadi. Alisher Navoiy bu bayram haqida gapirar ekan, «Har tuning qadr o'lubon, har kuning o'lsun navro'z» deydi.

Qaysi bir davrni olib qarmaylik, bu Koshg'ariy asrimi yoxud Amir Temur zamonida, navro'z katta maydonlarda, saylgohlarda zo'r tantana bilan nishonlanganining guvohi bo'lamiz. Faqat sho'rolar davridagina bu bayram quvg'unga uchradi, millat hayoti va xotirasidan butkul o'chirib tashlashga harakat qilindi. Mustaqillikdan so'ngina bu bayram hayotda yana o'z o'rnini topdi, yangicha mazmun va mohiyat kashf etdi. Chinakamiga xalq sayli shodiyonasining tantanasiga aylandi.

Navro'z aslida yangi kun, yangi fasl, yangi yil demak. Xalqimiz orasida uni yilboshi ham deb atashadi. Navro'zni biz qaysi nom bilan atamaylik, u haqiqatdan ham millatning ulug' kuni, tozarish, yasharish, yangi-

lanish, yuksalish bayrami bo'lib qolaveradi.

Navro'z shunchaki, bir bayram emas. U millatning tarixi, falsafasi, badiiyati va san'ati, madaniyati, mifologik, diniy va dunyoviy dunyoqarashini, ilmiy tafakkur tarzini o'zida mujassam etgan qomusiy bir ayyomdir.

Navro'z kun bilan tun teng kelgan kundir. Qadimda yil taqvimini, ya'ni fasllar almashinuvi, uning qutblarini bilish kishilar faoliyatida muhim ahamiyat kasb etgan. Ajdodlarimiz quyosh, oy, yulduz kabi osmon yoritqichlari harakatini kuzatib ular haqida mukammal bilimga ega bo'lganlar. Bu ularning kundalik, xo'jalik, ijtimoiy-siyosiy, madaniy va diniy hayotida muhim rol o'ynagan.

Bahorning, ko'klamning o'simlik timsoli sifatida boychechak olingan. Qadimda, aynan mana shu tasavvurlarning barchasini birlashtirib turadigan «Boychechak» degan marosim ham bo'lgan. Ba'zi bir qo'shiqlar, marosimlarning ildizlari (rudimentlari) hozirgi kunlarda ham deyarli barcha viloyatlarda, ba'zilarida marosim shaklida, ba'zilarida esa faqat qo'shiq shaklida saqlanib qolgan.

Boychechak marosimi tahlili shuni ko'rsatadiki, qadimda bu marosim qish va ko'klamning kurashini ifodalagan. Tilshunos alloma Mahmud Koshg'ariyning qish va ko'klam munozarasi haqidagi satrlarini eslaylik:

*Qish yoz bilan to'qnashdi,
Qahrga to'lib qarashdi.
Kurash uchun yaqinlashdi,
Yengaman deb olishar [7, 304].*

Bu satrlar birinchidan qish va ko'klam kurashi haqidagi tasavvurlar aks etgan qadimiy qo'shiqlar Koshg'ariy zamonida mavjud ekanligidan dalolat bersa, ikkinchi tomondan u Boychechak marosim qo'shig'iga uyg'un ekanligi bilan ham e'tiborga molikdir.

Qish uzoq cho'zilib, ko'klam kelishi intiqlik bilan kutilganda Boychechak marosimi o'tkazilgan. Bu marosim ulus hayotida muhim sanalgan va unga maxsus tayyorgarlik ko'rilgan. Marosimda so'z komponentining nisbatan tugal holatda saqlanib qolganligi shundan darak beradi. Dastavval kattalar ijrosida o'tkazilgan bu marosim keyinchalik bolalar folklori ko'rinishini olgan. Zero, unutilgan ko'pgina marosimlarning izlari aynan bolalar folklori tarkibida saqlanib qoladi.

*Boychechagim boylandi,
Qozon to'la ayroni,
Ayroningdan bermasang,
Qozon tovog'ing vayroni.
Qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak.*

Boychechak qo'shig'ini kuylayotgan bolakaylar boychechakning qish qo'njidan qanday qiyinchilik bilan

chiqqanini hikoya qilishmoqda. Ya'ni boychechakni yer tagida ushlab turgan kuch qish edi. Qish hukmdor payti hammayoq qozon to'la ayrondek qor bilan qoplangan edi. Boychechaklar nish o'rib, ko'klam keladigan vaqt yaqinlashdi. Ayron-qorlar yerga singib, boychechaklar yumalab bosh ko'tardi.

*Boychechagim boyiron,
Gullar ichra ayiron.
Ayroningdan ichmayman,
Bahorimdan kechmayman.*

Ijrochining qishga va ko'klamga munosabati aniq. U qishni haydab, ko'klamga intilmoqda. Ko'klam hukmga kirgach, endi chiqqan boychechaklar tollarning shoxlari, butoqlariga osilib, boychechak qo'g'irchog'i yasilib, qurbonlik marosimiga shaylanadi:

*Boychechakni tutdilar,
Tut yog'ochga osdilar.
Qilich bilan chopdilar,
Baxmal bilan yopdilar [1, 178].*

Boychechak tutgan bolalar uyma – uy yurib, xonadonlardan qishni haydaganlar. Marosim qanchlik tantanali o'tsa, unda kuylangan ko'klamni ulug'lovchi qo'shiqlar qanchalik baland kuylansa, qish shunchalik tez xonadonlarni tark etgan. Ko'klam chechagi Boychechak esa xonadonlarga shod-xurramlik, baxt va omad, to'kinlik va baraka olib keladi deb tasavvur qilingan. Boychechakni ko'rib quvonish, uni ko'ziga surtish ko'klam-boychechakning g'alabasini, qish tugab, bahor boshlanganini anglatgan.

Marosim so'ngida qishning ko'klam elchisi-Boychechak tomonidan to'liq mag'lub etilishi maxsus tantana qilingan. Bolalarning yig'ilgan hadyalarni bir joyga to'plab, hammaga teng ulashib, birgalikda bayram qilishi, bugungi kungacha ham saqlanib qolgan, Navro'zning qozon to'ldi marosimni yodga soladi.

Ma'lumki tabiatni jonlantirib tasavvur qilish, butun borliq qish payti o'lib, ko'klam kelgach qayta tiriladi deb tushunish ayni jarayon qish va yozning ayovsiz ko'rashida o'tadi deb talqin etish dunyoning barcha xalqlari tajribasida uchraydi. Shu asosida ko'pchilik xalqlar qish va ko'klam kurashini maxsus teatrlashtirilgan holda tasvir etuvchi magik mazmunli marosimlar uyushtirishgan. Kelayotgan ko'klamning bu kurashda qishni yengishi tabiatga ta'sir qiladi, deb anglangan.

J.Frezer o'zining «Oltin butoq» kitobida aynan O'zbekistondagi boychechak marosimiga o'xshash marosimni eslatuvchi Evropoliklarning «birinchi may» odatini keltirgan [12, 95]. Frezerning ta'kidlashicha, birinchi may kuni yosh qizlar mayni ulug'lovchi

qo'shiqlar aytib, uyma-uy yurishgan. Har bir xonadon sohibi ularga pul yoki biror egulik narsa ulashgan.

Respublikamizning janubiy viloyatlaridan yozib olingan boshqa ma'lumotlar esa, boychechak terгани chiqqan bolalar dastlabki, birinchi boychechakni ko'rganda uni oyog'i bilan bosib, toptab tashlaganlardan so'nggina, boshqa boychechaklarni avaylab terishga tushganlar. Yana bir ma'lumotda esa dastlabki boychechak yulib olinib, daryoga otilgan. Bu o'rinda har ikki holatda ham Boychechak muqaddas sanalib, ham «qurbonlik» qilinmoqda.

Boychechak marosimning qanday o'tganligini tasavvur etish uchun uni o'zimizda mavjud boshqa mavsumiy marosimlar bilan qiyoslab o'rganish zarur bo'ladi. Chunki ko'pchilik mavsumiy marosimlarning mazmun mohiyati, o'tkazilish tartibi, unda ifoda etigan simvollar bir-biriga deyarli uyg'un keladi. Bunga asosiy sabab tabiatga magik munosabat, uning xodisalarini jonli deb tasavvur qilish hamda mavsumiy marosimlar asosan ikki fasl -qish va ko'klam haqidagi qarashlardan kelib chiqadi.

Navro'z bayrami qadimda ana'anaga ko'ra tozarish, poklanish, yangilanish udumidan boshlangan. Yilning oxirgi chorshanbasida ko'chalarda, mahalla kuylarda ulkan olovlar yoqilgan. O'tganlarning ruhiga bag'ishlab is chiqarilgan. Odamlar o'rtalaridagi ginaqudratlarni unutilganlar, bir-birlariga mehr-muruvvatli bo'lishib, yaxshi tilaklar bildirishgan, gullar hadya etishgan, beva-bechoralarning, bemorlarning holidan xabar olishgan, qabristonlar ziyorat qilinib, o'tganlar ruhi shod qilingan, hashar uyushtirilib uy-mahalla, yurt obod qilingan, bog'larga-dalalarga gullar-ko'chatlar ekilgan.

Qadimda Navro'z arafasida ajdolarimiz yetti xil ekinning urug'ini ekanlar va uning o'nib chiqishiga qarab yilning qanday kelishin bashorat qilgan. Navro'z kuni yetti xil taom tayyorlangan. Bular ko'k somsa, ko'k chuchvara, halim, ko'k osh, do'lma, sumalak va hakozolar. Yetti raqamiga urg'u berilishining o'z asosi bor. Chunki qadimda yetti raqami muqaddas raqam hisoblangan.

Sumalak, boychechak, lola, gul sayllari ham navro'z bayrami tizimini tashkil etgan. Navro'z kuni odamlar ko'mko'k qirlarga, adirlarga tog'larga saylga chiqanlar, tabiat bilan yuzlashganlar, uning go'zalligidan, betakrorligidan bahramand bo'lganlar.

Sumalak – bahorning shifobaxsh, tansiq va shoh taomi hisoblanada. Sumalakni asosan ayollar tayyorlab, qozon atrofida suhbatlar qurganlar, childirma chalib

o‘yin-kulgu, hazil mutoyiba qilganlar, o‘z so‘zlari, kuyu qo‘shiqlari bilan bahorni-yangi yilni alqaganlar. Sumalak tayyor bo‘lgach, uni tayyorlaganlar barchani sumalakxo‘rlikka-sumalak sayliga taklif etishgan.

Navro‘z bilan bog‘liq marosimlarni ko‘zdan kechirar ekanmiz, unda asosan ikki jihat yaqqol ko‘zga tashlanib turganini ko‘ramiz. Birinchisi, ajdodlar ruhiga bo‘lgan hurmat va ehtirom, ikkinchisi o‘lib-tiriluvchi tabiatning jonli holda tasavvur qilinishi va ulug‘lanishi.

Navro‘zda qabristonlarning ziyorat qilinishi, olov yoqilishi, is chiqarilishi, qurbonliklar qilinishi ajdodlar ruhiga bo‘lgan hurmatni ifodalaydi.

Navro‘z payti o‘ynaladigan «Oqsuyak» o‘yinida ham ajdodlar ruhiga bo‘lgan ehtiromni kuzatamiz. Bu o‘yin haqida Alisher Navoiy ham o‘zi asarlarida ma‘lumot beradi. O‘zbekistonning janubiy viloyatlarida bu o‘yin bugunga qadar o‘ynalib kelinmoqda. U asosan erta ko‘klam payti, kechqurin o‘ynalgan. Bolalar o‘rtasidan saylangan boshliq qo‘lidagi so‘ngakni uzoqqa otgan. Boshqa bolalar uni topishga harakat qilgan. Kimki suyakni birinchi bo‘lib topsa, o‘sha bola yutgan hisoblangan. Oq suyak o‘yining aynan navro‘z payti va tunda o‘ynalishiga sabab, suyak-ajdodlar ruhi yordamida qish-tunni haydab, kunga-bahorga intilish bo‘lgan. Bunday misollarni yana ko‘plab keltirish mumkin.

Aynan ko‘klam paytida fasllar almashinuvi, tabiatning qayta tirilishi, uni jonlantirish bilan bog‘liq marosimlar, tamosholarning o‘tishi, ushbu marosimlar mohiyatan inson hayotini yanada yaxshilash, tabiat mushkulotlarini yengillashtirish, kelayotgan ko‘klam va yangi yilni qutlab, uning qut-barakali o‘tishini yaratgandan so‘rash, turli o‘yin, harakat, qo‘shiqlar asosida kelayotgan yilning qanday bo‘lishini chamalab ko‘rishga xizmat qilgan.

Qadimda ko‘klam marosimining tarkibiy qismi bo‘lgan xalq o‘yinlari kuhna tarix bilan chambarchas bog‘liq holda asrlar osha an‘ana tarzda yashab kelayotganligi xalqimizning ruhiy quvvati va ijodiy salohiyati benihoya yuksak ekanligidan dalolat beradi.

O‘zbekistonimizning turli joylarda Navro‘z bayrami turlicha nishonlangan va bu shodu xurramlik bir necha kundan, bir haftagacha, hatto bir oyga qadar davom etgan.

Navro‘z asosan maxsus saylgohlarda, qir-adirlarda nishonlangan. Bayram kuni erta tongdan karnay – surnaylar chalingan, jarchilar odamlarni bayramga taklif etishgan. Chavondozlar, polvonlar, qiziqchi masxarabozlar, baxshilar, qo‘shiqchi hofizlar, o‘yinchi-raqqoslar bayram sayliga tashrif buyurganlarga o‘z tomoshalarini namoyish etishgan. Navro‘z kuni odamlar saylgohga-asosan qir-adirlarga yetib kelishgan.

Erta tongdan hamma uyidan olib kelgan pishiriq va shirinliklarini dasturxon yoxud maxsus qozonga solishgan. Bu pishiriqlar asosan sumalak, ko‘k somsa, patir non, qatlama, chuchvara, keskan osh, palov, qaynatilgan go‘sh va hakozalardan iborat bo‘lgan. Bu qadimdagi «Qazon to‘ldi» marosimining shu kungacha saqlanib qolgan bir ko‘rinishidir. Qadimda bunday maxsus qozonlar muqaddas sanalgan va ular asosan tog‘lar etagida, yoxud bir ulkan daraxt ostiga qo‘yilgan bo‘lib, ko‘klam payti marosimlarda iloh-ma‘budlardan hosildorlikvaqut-barakaso‘ralib, ajdodlarimiztomonidan qurbonliq qililib, pishirib keltirilgan taom ana shu qazonlarga qo‘yib ketilgan. Tarixchi Gerodot o‘zining «Tarix» kitobida skiflarning ana shunday muqaddas qozoni bo‘lganligi haqida ma‘lumotni keltiradi. Unda keltirilgan ma‘lumotga ko‘ra, skif hukmdorlaridan biri o‘z askarlarining sonini bilish uchun, ularga kamon o‘qining uchini olib kelishni buyurgan. Keyin esa tog‘day uyulib ketgan ana shu kamon o‘qining uchlaridan ulkan qozon yasalgan. Keyinchalik esa bu ulkan qozongda tangrilarga qurbonliklar qililib, turli xil taomlar pishirilganini yozadi. Amir Temur davrida yasatilgan ulkan qozon ham bu idishning marosimlarda muhim ahamiyatga ega bo‘lganligidan dalolat beradi. Bugungi kunda respublikamizning turli burchaklarida Navro‘z kuni pishiriladigan «sumalak», «halim», «darveshona osh» kabi maxsus taomlar ham ulkan qozonlarda pishiriladi. Qozon qancha katta va unda pishirilayotgan taom qanchalik ko‘p bo‘lsa–yil yaxshi kelib, hosildorlik, mo‘l-ko‘lchilik bo‘lishidan dalolat beradi, degan tushuncha mavjud. Bu esa qozon to‘ldi marosimi haqidagi qadim tasavvurlarning hali hamon yashab kelayotganligini ko‘rsatadi.

Ko‘pkari-uloq garchand qishgi mavusimiy o‘yinlar sirasiga kirsada, bugungi kunda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida Navro‘z kuni ko‘pkari uloq, poyga musoboqalari ham uyushtiriladi. G‘oliblar esa butun yil davomida o‘z yutuqlari bilan faxrlanib yuradilar.

Navro‘z kuni o‘ynaladigan xalq o‘yinlari ham ko‘pchilik ishtirokida o‘tkazilgan. Bunday o‘yinlar orasida «Oq terakmi ko‘k terak», «Chillik» o‘yinlari alohida e‘tiborga molikdir.

«Oq terakmi, ko‘k terak» o‘yining kelib chiqish tarixi o‘yinlarning boshqa turlariga qaraganda qadimiyroq ekanligi tarixiy va badiiy manbalarda qayd etilgan.

«Oq terakmi ko‘k terak» o‘yini mavsumiy o‘yinlar tarkibiga kirib, dastlab faqat ko‘klam, bahor faslida o‘ynalgan. Bu o‘yin bahor marosimining tarkibiy qismi bo‘lgani uchun, faqat marosim paytida o‘ynalib, keyinchalik u kattalar, so‘ngra esa bolalar o‘yiniga aylangan.

Folklorshunos olimlar bu o'yinning qadim izlarini qabilachilik davrlari bilan bog'lab, ikki tomonda turgan bolalarning o'z vakillarini saylab yuborishlari ham qadimiy jang qoidalariga aloqador, ikki tomon polvonlarining, qabila botirlari bir-biri bilan yakkama-yakka jang qiladigan odatlari, ulardan qaysi biri yengsa, o'zi mansub bo'lgan qabila yengan hisoblangani, yengilgan tomon esa tovon to'lashlari mazkur o'yinda bilinar-bilinmas iz qoldirganini yozadi.

Bizningcha bu o'yin o'zida kun-tun, qish va bahor to'qnashuvi haqida qadim tasavvurlarni ham o'zida mujassam etadi. Qish engilsa, bahor g'olib keladi, tun chekinsa, tun uzayadi. Zero o'yin folklori matnida asosiy urg'u shu narsaga qaratilgan.

«Oq terakmi ko'k terak» deb atalishida bir tomondan terak bargining bir tomoni oq (yumshoq), bir tomoni ko'k (qattiq) bo'lsa, ikkinchi tomondan u o'zida kun va tun haqidagi tasavvurlar bilan bog'lanadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, O'zbekistonning ba'zi hududlarida, xususan Xorazmda bu o'yin boshqacha nomda, ya'ni «Oy terakmi kun terak» degan nomda ham uchraydi.

Insoniyat tafakkuri o'z tarixiga ega. Uning qatlamlarida shu kungacha bo'lgan ongning evrilishlar jarayoni o'z ifodasini topgan. Navro'z bayramiga xos urf-odatlar, qo'shiqlarda ham biz bu jarayonning badiiy ko'rinish olganini ko'ramiz. Xususan turna va g'oz bahor xabarchilari hisoblanadi.

Navro'z keldi, yoz bo'ldi,

Turna keldi, g'oz keldi.

Yam-yashil chorbog'lardan,

Bulbulday ovoz keldi.

Albatta har bir marosimda bo'lgani kabi Navro'z marosimining ham o'ziga xos taomlari, pishiriqlari mavjud. Sumalak ana shunday marosim taomi hisoblanadi. Sumalak pishirishning o'zi qat'iy an'alar asosida ma'lum tartib qoidalarga amal qilingan holda bajariladi. Sumalak muqaddas taom sifatida qadrlanadi, alqanadi. Sumalak haqidagi qo'shiqlar ana shu alqov, olqishlar natijasida paydo bo'lgan.

Bahorning sen elchisi,

Yaxshilikning belgisi,

Navro'zning sen singlisi,

Sumalakjon, sumalak.

Sumalakjon, sumalak [1, 109].

Irimga ko'ra har bir kishi yaxshi niyat bilan sumalak pishayotgan doshqozonni kovlashi shart. Kimda-kim qozon kovlash baxtidan benasib qolsa, u o'zini kam-sitilgan sanaydi. Ayni paytda Navro'z arafasi, sumalak pishayotgan vaqtlar jamiki eski gina-qudratlar unitilib, arazli kishilar yarashgan va bu holatlarning bari yil-

boshi – Navro'z, sumalak sharofati deb anglangan.

Navro'z sayllarida qiz-juvonlarning arg'imchoq-halinchak uchish odati viloyatlarimizning barcha joylarida keng tarqalgan. Qadim-qadimdan kelayotgan bu udum haligacha o'z jozibadorligini yo'qotgani yo'q. Arg'imchoq ko'pincha tol, tut daraxtlariga o'rnatilgan. Ushbu odatning ham qo'shiqlari mavjud:

Halinchak, ho, halinchak,

Halinchakda kelinchak,

Saltligini sog'ingan,

Kelinchaklar kuyinchak.

Halinchak, ho, halinchak,

Uchavergin kelinchak,

Ko'zga surma yarashar,

Qo'sh chekkaga qo'sh chechak [1, 118].

Halinchak uchish shunchaki ko'ngil xushi deb qaralmagan. Halinchak uchish davomida yosh-yalanglar bo'lg'o'si hosilning mo'l-ko'l bo'lishini, chorvo tuyog'ining ko'payishini ta'min etishga o'z hissalarini qo'shayotgandek harakat qilishgan.

Qadim-qadimdan navro'z dehqonchilik bayrami ham hisoblanadi. Bahorgi ekin-tikin bevosita navro'z kirishi bilan boshlanib, barcha dehqon hisob-kitobi navro'z asosida yuritiladi. Navro'zda ilk bor yerga qo'sh chiqarishadi. Qo'sh chiqarish bilan bog'liq turli urf-odat, irimlar o'tkaziladi. Dalaga qo'sh chiqarishdan oldin, qo'rbonliklar qililib, ho'kizlarning shoxi yog'langan. Bu «shox moylar» marosimidan maqsad yilning qut barakali kelishiga, to'kin – sochilik bo'lishiga umid qilingan. Ushbu marosim va mehnat jarayonida ijro etiluvchi qo'shiqlar ham Navro'z qo'shiqlari sirasiga kiradi. Dehqonning o'z ho'kizlarni alqab aytgan mehr baytlari uning kutayotgan Navro'zdan umidlarining ifodasi bo'lib yangraydi.

Qo'sh ishlarini yakunlab yerga baraka urug'lari qadalgach, bu orada bahor ham ancha amalga kirib, gulu – lolalar ochilib Navro'z bayrami, Lola sayli, gul bayramlariga ulanib ketadi. Lola sayli va qizil gul bayramlarida aytiluvchi qo'shiqlarni ham, ko'klam paytidagi sog'in qo'shiqlarini ham keng ma'noda Navro'z qo'shiqlari turkumiga kiritish mumkin. Chunki bu qo'shiqlarning barchasi bahor qo'shiqlari hisoblanadi.

Navro'zi olam haqidagi o'yinlar, tomosha san'ati, marosim qo'shiqlari xalqimizning qadim tarixi va ruhiyati bilan chambarchas bog'liq ekanligini, ularda tabiatdagi o'zgarishlar, fasllar almashinuvi bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar va inson ko'nglidan kechuvchi nekin his tuyg'ular o'zining badiiy ifodasini topganligini ko'ramiz.

Navro'z nafaqat tabiatning o'zgarishi, yasharishi, balki inson qalbi, ruhiyati va tafakkur tarzining ham yangilanishidir. Tabiatni anglash orqali, o'zligi, «Men» ligini kashf etgan, qalbida o'ziga ishonch, ertangi kun umidi uyg'ongan. Shuning uchun ham bu bayram hamma davrlarda ham tinchlik, osoyishtalik, totuvlik, do'stlik, yurtga, ona tabiatga mehr muhabbatning taronasi, har insonning o'z xalqi, uning tarixi va madaniyatiga bo'lgan hurmatining nishonasi bo'lib kelgan.

Millat tarbiyasi haqida gap ketar ekan, xalq og'zaki ijodi bilan bir qatorda yozma adabiyot namunlari ham alohida o'rin tutishini ta'kidlab o'tish joiz.

Alisher Navoiy o'zining butun ijodi davomida komil inson masalasini kuylab o'tdi. Insonning kamolati bilim va tafakkurda ekanini urg'uladi.

Abdulla Avloniyning «Turkiy Guliston yoxud axloq» asari esa XX asr boshida ta'lim-tarbiyaga bag'ishlangan dastlabki ma'rifiy asar, o'quv qo'llanma hisoblanadi [6]. Shuning uchun ham bu asardan o'tgan asr boshida yangi o'quv maktablarida darslik sifatida foydalanib kelingan.

Yangi asr bo'sag'asida turgan insonning bugun ma'nan chuqurlashishiga, ruhan yangilanishiga juda katta ehtiyoji bor. Ana shunday pallada shubhasiz, ajdodlarimizdan meros bo'lib kelayotgan urf-odat, an'ana, xalq o'yinlari, maqol-matillar, dostonlar, milliy qo'shiqlar, Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy kabi allomalarimizning asarlari, ya'ni yozma adabiyot namunlarining o'rni beqiyosdir.

Ostona shahridagi Xalqaro Akademiya tomonidan boshlangan bu xayrli ishlarning dastlabkisi «Turkiy xalqlarda ta'lim-tarbiya masalalari»dan boshlanishi ham be'jizga emas. Zero, farzandlarimiz, ya'ni kelajak avlod tarbiyasi hamisha eng dolzarb mavzu, «yo hayot, yo mamot» masalasi bo'lib kelgan. Ezgu maqsad yo'lida amalga oshirilayotgan bu ulkan loyiha farzandlarimizning kamoliga, turkiy xalqlarning birligi, jipsligi, mamlakatlarimizning ravnaqiga xizmat qiladi, deb o'ylayman.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boychechak. – Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1984 yil. – 320 b.
2. Asrlarga tengdosh qo'shiqlar. To'plovchi va nashrga tayyorlovchi Jabbor Eshonqul va Ibrohim Abdurahmonov. – Toshkent, 1991 yil. – 200 b.
3. Topishmoqlar. O'zbek xalq ijodi. Ko'p tomlik. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981. – 230 b.
4. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Mukammal asralar tuplami. VIII –jild. –Toshkent: Fan, 1991. – 542 b.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma \ Vahob Rahmonov va Karomat Mullaxo'jaeva tabdili. – Toshkent: O'qituvchi, NMIU, 2008. – 288 b.
6. Abdulla Avloniy. Turkiy Gulston yoxud axloq. – Toshkent: Tip. Lit. «Par. Sots. revolyuts» 1917g. – 105 b.
7. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. Birinchi tom. –Toshkent: Fan, 1960 yil. – 500 b.
8. Turdimov Sh. Folklor – kino uchun bitmas xazina \ Cinema magazine. –Toshkent, 2009-210. – № 12-01. – B. 8.
9. Musaqulov A. Uch echki ertagi xususidag \ Sog'lom avlod uchun. Toshkent, 1997. – № 7. – B.21-22 .
10. O'zbek xalq ertaklari. Ikki jildlik. I-jild. Tuzuvchilar: M. I. Afzalov, H. Rasulov, Z. Husainova. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995. – 256 b.
11. Ravshan. Doston \ Aytuvchi Ergash Jumanbulbul o'gli. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985. – B. 51–222.
12. Фрэзер Дж.Дж. Фольклор ветхом завете. – М.: Политиздат, 1985. – 511 с.
13. Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil Al-Buxoriy. Hadis. IV-tom. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. – B. 354–376.
14. Abulg'oziy Bahodirxon. Shajarai turk. –Toshkent: Cho'lpon, 1992. – 192 b.
15. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1980. – 304 b.
16. Avazxon. Doston. Aytuvchi: Muhammad Jom rod o'g'li Po'ikan. O'zbek xalq ijodi. Ko'p tomlik \ Gulnor pari. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1967. – B. 301–375.
17. Allayo-alla. O'zbek xalq qo'shiqlari. –Toshkent: O'qituvchi, 1999. – 160 b.
18. Alpomish. O'zbek xalq qahramonlik eposi. Aytuvchi Fozil Yo'ldosh o'g'li. Nashrga tayyorlovchi To'ra Mirzaev. – Toshkent: Fan, 1999. – 827 b.
19. Bulbuligo'yo \ Oltin beshik. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. – B.31 – 44.
20. Go'ro'g'lining to'g'ilishi. Aytuvchi Muhammad Jomrot o'g'li Po'ikan. Nashrga tayyorlovchi: Malik Murodov. – Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1967. – 328 b.
21. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1947. – 520 с.

22. Kuntug‘mush. Ergash Jumanbulbul varianti. Nashrga tayyorlovchi Hodi Zarifov. Yozib oluvchi Isa Ernazar o‘g‘li. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1975. – 384 b.
23. Oq olma, qizil olma. O‘zbek xalq qo‘shiqlari. – Toshkent: Fan, 1972. – 232 b.
24. Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy. Qisasi Rabg‘uziy. Ikkinchi kitob. – Toshkent: Yozuvchi, 1991. – 272 b.
25. To‘y muborak: Yor-yor. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2000. 130 b.
26. O‘zbek xalq ertaklari. Ikki jildlik. II-jild. Tuzuvchilar: M.I. Afzalov, H. Rasulov, Z. Husainova. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1996.– 320 b.
27. O‘zbek xalq poetik ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980.– 362 b.

МИҢНЕГУЛОВ Х.Ю. (Қазан/Татарстан)

Филология ғылымдарының докторы, профессор. РФ ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, Татарстан Жазушылар Одағының мүшесі. Татар, орыс, қазақ, түрік, ағылшын, түрікмен тілдерінде жарық көрген 750-ден аса ғылыми еңбектің, оның ішінде 12 монография, 4 оқулықтың авторы.

MINNEGULOV H.Y. (Kazan/Tatarstan)

H.Y.Minnegulov is Doctor of Philology, professor, Honoured Scientist of the Russian Federation, member of the Writers' Union of RT. He is the author of more than 750 publications including 12 monographs, 4 text-books published in Tatar, Russian, Turkish, English, Kazakh, Turkmen.

ӘБИ-БАБАЛАРЫБЫЗНЫҢ ГЫЙБРӘТЛЕ САБАҚЛАРЫ

Мақалада татар халқының фольклорлық және жазба материалдарының негізінде тәрбиенің кейбір аспектілері, атап айтқанда, моральдық-эстетикалық, патриоттық, экологиялық, интеллектуалдық мәселелері қарастырылады. Тәрбиенің ұлттық ерекшеліктері анықталып, сонымен қатар автордың тәрбиенің ғылыми-теориялық мәселелері бойынша жеке пікірлері беріледі.

On the base of folklore and written materials of the Tatar people the paper deals with some aspects of upbringing, mainly moral and aesthetic, patriotic, ecological and intellectual ones. National peculiarities of upbringing are revealed and some ideas concerning scientific and theoretical issues of upbringing are also expressed by the author.

Дөньяда нинди генә бәла-афәтләр, катаклизмнар, киртә-тоткарлыклар булса да, адәм баласы, гомумән, алга, камиллеккә, тәрәкъбиятькә омтылган, үзенә бәдән-рухын сау-сәламәт тотарга, хольк-фигылен, акыл-зиһенен яхшыртырга, яшәү шартларын уңайлы кылырга, нәсел-нәсәбен дөвам итәргә тырышкан. Һәр инсан үзенә тереклеге белән гомумән кешелек яшәшенә хас гамәл-күренешләрне (процессны, мәгыйшәт актларын) кабатлаган: туган тәпи йөрәп киткән, сөйләшергә өйрәнгән, житлеккән, эшләгән, гаилә корган, балалар үстергән..., ахыр чиктә вафат булган. Әмма

шунысы гажәп: һәр кеше, һәр буын бу дөньядан эзсез югалмый: азмы-күпме яшәешкә, тормыш-тереклек тәҗрибәсенә, бал кортлары кебек, үзенә өлешен кертә, рухи-матди кыйммәтләрне арттыра бара. Адәм баласы, гәрчә физик-жисмани яктан индивидуаль-шәхси зат булса да, гомумән үзенә яшәеш табигате, тереклек максаты белән иҗтимагый күренеш: ул үз кабыгында, аерымланып, бикләнеп кенә яши алмый, үзе кебек башка жан ияләре белән бәйләнешкә керә, аралаша, этник төркемнәр тудыра. Охшаш тормыш шартлары, ген-кан якынлығы, үзара бәйләнешле эш-гамәлләр

уртак рухи байлык, милли кыйммәтләр барлыкка китерә. Алар буыннан-буынга арта, камилләшә бара. Шулар нигезендә һәр кавемнең теге яки бу дәрәжәдә үзенә генә хас булган инсани-әхлакый канун-кагыйдәләре, гадәт-йолалары, тәрбияви системасы оеша. Әмма шунысын да искәртик: алар абсолют (мотлакый) характерда түгел. Чөнки кеше яшәшенең, психологиясенең гомуми яклары шактый уртак, бер. Шуңа күрә, милли хосусият, менталитет хакында сүз барганда, нисбилек планында фикер йөртү урынлырак булыр. Әгәр дә, мәсәлән, бер кавемдә сабырлык, юмартлык бик өстен куела икән, без бу төр сыйфатларның теге яки бу дәрәжәдә башка халыкларда да булуын онытырга тиеш түгелбез.

Табиғатъ, яшәү шартлары адәм баласының үз-үзен тотышына, рухи байлыкларына да йогынты ясый. Япуннарның һәм шведларның сүз сәнгатендә, мәсәлән, дингез, су образлары зур урынны били. Тибет, тажик, кыргыз, чечен кавемнәренең дөнъя, яшәеш хакындагы күзаллаулары шактый дәрәжәдә тау-кыялар белән бәйлә. Күп гасырлар буе дәүләт тоткан, мөстәкыйльлектә яшәгән халыкларның үз-үзләрен тотышы, гадәт-йолалары белән хокуксыз кавемнәренең психологиясе арасында билгеле бер аермалар булу да табиғый. Әмма мондый очракларда да нисбилекне онытып, тәмам мотлаклылыкка бирелергә ярамый.

Этник бөтенлек, кавем – үзләре дә тарихи, үзгәрүчән күренеш. Шуңа мөнәсәбәттә милли-рухи кыйммәтләр дә, вакыт агышына, ижтимагый шартларга нисбәтән, теге яки бу дәрәжәдә үзгәрешләр кичереп торалар. Бу исә үз чиратында гореф-гадәтләренә, инсани-әхлакый байлыкны да чагыштырмача тотрыклы күренеш итеп карауны таләп итә.

Мәгълүм ки, дини берлек рухи кыйммәтләрдә дә билгеле бер охшашлык, якынлык тудыра. Бу аеруча Борынгы һәм Урта гасырлар өчен хас. Мәсәлән, христиан динен тотучыларның мәдәни-рухи мирасында шактый гына уртаклыklar бар. Хәтта этник яктан бер булган, әмма дини жәһәттән аерылган бер үк кавемнәрдә дә бу аерымлык күзәтелә. Мәсәлән, керәшен һәм мөселман татарларының аерым йолалары, гореф-гадәтләре бер-берсенә туры килми. Ислам диненнән читтә калган чуваш, алтай, якут кебек төрки кавемнәренең кайбер рухи кыйммәтләре дә мөселман кардәшләренең гадәт-йолаларынан аерылып тора.

Миллилекнең төп сыйфаты, әлбәттә, милли телдә гәүдәләнеш таба. Һәр сүздә, һәр жөмләдә милли

мәгыйшәтнең нинди дә булса бер кисәкчәсе, атомы теркәлеп калган. Тел – кавем яшәшенең сүзләрдә гәүдәләнгән тарихы ул. Аны үзләштерү аша адәм баласы үз милләтенең рухын, тарихын кабул итә, хәтта стихияле рәвештә үз халкының улы, кызы булып өлгерә. Телен югалткан халык милли бөтенлек, милләт буларак юкка чыга, ассимиляцияләнә.

Бүгенге татар халкының озын-озак тарихы бар. Аны барлыкка китерүдә, шәкелләштерүдә төрле этник берәмлекләр, иң беренче чиратта, татар, болгар, хәзәр, кыпчак кавемнәре катнашкан. Угро-фин һәм кайбер башка этник элементлар да аның составына кергән. Үз чиратында татарлар үзләре дә башка кавемнәренә азыкландырып торган. Күпләгән урыс, украин фамилияләренең татарга барып тоташулары үзләре генә дә күп нәрсә хакында сөйли [1].

Татар халкының асылын, хәлиткеч өлешен, әлбәттә, төркилек тәшкил итә. Аның этник һәм ижтимагый тарихы, теле, сүз сәнгате, рухи төрки дөнъя белән бәйлә. Татарлар башка төрки кавемнәр белән гасырлар буе үзара аралашкан, керешкән, бер үк дәүләтләр составында да яшәгән. Бу хәл төрки халыкларның телендә, мифологиясендә, фольклорында, гореф-гадәтләрендә, язма әдәбиятларында бик күп охшашлыklar, уртаклыklar тууга китергән. Мәсәлән, «Алпамыш», «Күр углы» дастаннары, «Нәүрүз» йолалары төрки дөнъяда төрле вариантларда таралган. Күпчелек төркиләреннән ислам динендә булуы, озак гасырлар буе гарәп-фарсы цивилизациясенә йөз тотуы да төрки кавемнәренә якынайткан, аларда уртак, охшаш кыйммәтләр тууга китергән. Борынгы рун, уйгур истәлекләре, Йосыф Баласагунлының бөөк «Котадгу белек» әсәре (1069), Мәхмүд Кашгарыйның «Диване ләгатәт-төрөк» хезмәтендәге (1072-1074) әдәби материаллар, Әхмәд Ясәви, Сөләйман Бакырганный, Әхмәд Йүгнәки шигырьләре, бер яктан, төрки кавемнәреннән уртак әдәби мирасын тәшкил итсә, икенче яктан, соңрак үсеп китәчәк милли төрки әдәбиятларның нигезе, таяныч ноктасы да булып тора.

Аннан соңгы вакытларда ижат иткән әдипләр арасында да төрле төрки төбәкләргә хезмәт итүчеләр шактый (Рабгузый, Харәзми, Хәсән Кайгы, Мөхәммәд Чәләби һ. б.).

Гомумтөрки бердәмлекне, охшаш-уртаклыklarны һич тә онытмастан, аны, фәнни-гамәли максатларны күздә тотып, аерым кавемнәр, төбәкләр аркылы тикшерү мантийкый күренеш. Мондый ысул ахыр чиктә гомуми нәтижәләр ясарга, төрки дөнъя

хакында чагыштырмача тулырак күзаллау тудырырга мөмкинлек бирәчәк.

Астанадагы «Халыкара төрки академия» тарафыннан көн тәртибенә куелган «Төрки тәрбия» («Тюркское воспитание») проблемасы һәм аның план-проспекты гаять житди, күптармаклы, катлаулы һәм моңа кадәр юньләп өйрәнелмәгән мәсьәлә. Аны, иң беренче чиратта, мифология, фольклор, язма әдәбият нигезендә яктырту бурычы куела. «Төрки тәрбия» үз эченә нинди элементларны ала? Ул нинди үсеш-үзгәрешләр кичергән? Ана нинди сыйфатлар хас? Бу төр сорауларга хәзергә әле, мөгаен, тулы жаваплар бирү мөмкин түгелдер! Эшнең бу баскычында әле кирәкле материалларны барлау, ачыклау, билгеле бер система-тәртипкә китерү, башлангыч күзәтүләр ясау белән чикләнү дә урынлы булырдыр. Бу фикер «Төрки тәрбия» проблемасына һәм план-проспектына мөнәсәбәттә куелган «Татар тәрбиясе» темасына да карый. Бәлкәе әле артыграктыр да. Чөнки татар фәнендә миллилек, татарлык, милли тәрбия проблемалары конкрет өйрәнелмәгән диярлек. Моңың, әлбәттә, милли хокуксызлык, милли дәүләтчелек булмау кебек тарихи сәбәпләрен дә онытырга ярамый.

Төрки-татарда тәрбия бирү элек-электән белем бирү белән тыгыз бәйләнештә, дәрәсрәге, бердәм процесс рәвешендә барган. Укый-яза белү, гыйлем-лелек – тәрбиянең бик мөһим компонентлары. Китап культы, белемлелекне мактау, аларны тәрәккыятьнең, шәхесне формалаштыруның зарури өлеше дип санау татар сүз сәнгәтендә буеннан-буена сузылып бара. Кол Гали (XII–XIII йөзләр), Сәйф Сараи (1321-1396), Мөхәммәдъяр (1497-1549), Мәүла Колый (XVII) кебек Урта гасыр шагыйрьләре белем-мәгърифәтне төрлечә зурлыйлар. Мәүла Колыйның бер хикмәтендә мондый юллар бар:

Гыйлемлелек Хакъ рәхмәтедер бер нур торур,

Кемне галим кылса Изем – газиз кыйлу.

Угълан икән көн-төн гыйлем тәхсыйль кыйлу

(укыр, өйрәнер. – Х. М.) –

Хакъ рәхмәте ул колына булу булгай [2, 147].

Габдерәхим Утыз Имәни (1754-1834) «Гыйлемнең өстенлеге турында» дигән махсус эсәр дә яза. Анда ул «гыйлемнең тереклек суы» кебек булуы, «һөнәрлекне», «байлыкны», «бәхетне», «туры юлны» тәэмин итүен, «яшәүнең аслы» икәнлеген искәртә.

*Иң элек булды гыйлем, соңыннан – эш,
Бик түбән булды гыйлемсез кылган эш.
...Килсә дә үлем, галим үлми һаман,
Үлеме килгәнче үк үлә надан...*

Бел: гыйлем нур ул, сине нурландырыр,

Ә наданлык – ул, сине ул яндырыр... [3, 234-235].

XIX гасырның икенче яртысында – XX йөз башларында, ягъни милли күтәрелеш дәверендә уку, белем, китап культы татар рухи тормышында аеруча киң колач ала, сүз сәнгәтендә әйдәүче мотивларның берсенә әверелә. Каюм Насыйри (1825-1902), Мифтахеддин Акмулла (1831-1895), Ризаэддин Фәхреддин (1859-1936), Мәжит Гафури (1880-1934), Габдулла Тукай (1886-1913) һәм башка бик күп күренекле затлар белем-мәгърифәткә дан жырлыйлар, аны шәхес үстерүнең, тәрбияләүнең иң мөһим чарасы дип карыйлар:

*Бәхетле шул баладыр, кайсы дәрәскә күңел бирсә,
Мөгаллимне олуг күрсә, белергә кушканны белсә.*

[4, 81].

*Бу китаплардыр – атам, анам, балам һәм остазым,
Башка жүрдә юк сәгадәт дип, боларга туктадым.*

[5, 151].

*...Дөнъяга ничек карарга күзне ачадыр мәктәп,
Начарлыктан, бозыклыктан алып качадыр мәктәп.*

Хайванлыктан коткарып, кеше ясый бу мәктәп,

Рәхәт тора башлауның иң зур башы бу мәктәп.

[5, 211].

Татар яшәешендә белем-мәгариф, китап культының көчле булуы реаль жирлек, тарихи шартлар белән дә аңлатыла. Идел-йортта язуның мең ярым елдан артык тарихы бар. Болгар, Алтын Урда дәүләтләре, татар мәмләкәтләре чорларында төрки-татарларда күпләгән мәктәп-мәдрәсәләрнең эшләве, кулъязма китапларның киң таралуы мәгълүм. XVIII йөздән, бигрәк тә XIX гасырда татар басма китабы рухи мәгыйшәттә мөһим урынны били. Татар халкы, дәүләтчелеген жуеп, геноцид сәясәтенә дучар ителгәч тә, белем-мәгърифәттән йөз чөерми, качып-посып булса да балаларын укыта, китап белән сохбәт-диалог кора. Татар менталитетындагы бу сыйфатлар башка кавем вәкилләрен дә гажәпкә калдыра. «Татарин, – дип яза профессор Карл Фукс (Ул – 1823-1827 елларда Казан университеты ректоры), – неумеющий читать и писать, презирается своими земляками, и, как гражданин, не пользуется уважением других» [6, 126]. В.И.Ленинның да татарларда грамоталылыкның киң таралуы һәм югары булуы

хакында мәгълүм сүзләре бар. «...Казан татарлары арасында, – ди ул, – 100-150 жанга бер мәктәп булса, православныйларның 1500-3000 кешегә нибары бер мәктәбе бар» [7, 206]. Казан духовный академиясе ректоры П.Знаменский үзенең «Казанские татары» исемле китабында (1910) «Татарлар арасында матбагачылык һәм мәктәпләр киң таралган, шуңа күрә татарлар барысы да укый-яза белә, – дип әйтә [7, 206]. Халкыбызда китапның элек-электән абруйлы урын биләве рухи тормышта ислам диненең тирән тамырлар жибәрүе белән дә шактый дәрәжәдә бәйлә. Чөнки мөселман динендә һәр инсанның Изге китапны укуы һәм гомумән укый-яза белүе хуплана.

Татарның тәрбия системасында, уку, белем алу белән бергә, һөнәр үزلәштерүгә, хезмәткә зур игътибар бирелә. Бу табигый да. Чөнки эш, гамәл кылу яшәешнең асылын, милләт тәрәккыятенең төп өйдәүче көчен тәшкил итә. Һөнәр, хезмәт хакында күпләгән мәкаль-әйтемнәр, гыйбрәтле юллар бар: «Һөнәрле үлмәс – һөнәрсез көн күрмәс», «Агач – жимеше белән, кеше – эше белән», «Эш сөйгәнне ил сөйгән», «Бер гүзәл эш мең гүзәл сүздән яхшырак», «Кайда яхшы эш – шунда яхшы исем» һ. б. Ризәддин Фәхрәддин фикеренчә, «дөньяда иң ләззәтле икмәк – адәм баласының үз кәсебе вә кул көче берлә табылган маңлай тирләре агызу сәбәпле кулга кергән икмәк булыр» [12, 82].

Татар язма әдәбиятында да хезмәт югары бәяләнә. Котбның «Хәсрәү вә Ширин» атлы шигъри романында (1342) Фәрһад таш эшен дә сәнгать дәрәжәсенә күтәреп башкара. «Сөһәйл вә Гөлдәрсен» (1394) авторы Сәйф Сараи күзаллавында кеше хезмәте белән үстерелгән «алтын башаклы ашлыкның һәр бөртегеннән илгә «әнжә», «куаныч-бәхет» килә [«Игар дан (бөртегек. – Х.М.) ил өчен шундан игенче, Ирер бар икмәгедин – дөрр, илинже»] [8, 277]. XVII йөз шагыйре Мәүла Колый игенчелекне «хуш һөнәр», «гали» (бөөк), «изге», «гыйззәтле» эш дип санып һәм бу төр хезмәт белән шөгыйльләнүчеләрнең урыны «жәннәттә» булачагын искәртә [2, 148-149]. М.Гафуриның «Эш» турындагы парчасында (1914) мондый юллар бар:

Бер минут та бушка ятма, алга атларга тырыш, –
Син шулай итсән, булыр күңлең рәхәт, жаның
тыныч...

*Тырышып эшләүләр кешеләрне югары мендерә,
Эш кенә кешене кеше итә, тугры юлга күндерә.*

*Эш белән генә кеше дөньяда шат һәм шәп тора,
Эш кешенең кешелеген дә, дәрәжәсен дә арттыра.*
[5, 334].

Мәшһүр М.Жәлил (1906-1944) үзенең «Бер үгет» шигъирен мондый юллар белән төгәлли:

*Утта булган балчык кире купмас,
Эштә булган тимер тутыкмас.
Эш күрсәткән ирне ил онытмас,
Каберенә эзне суытмас.* [9, 61].

Әйткәнебезчә, инсан, бер яктан ижтимагый-социаль шартлар жимеше булса, икенче яктан, табигать баласы да. Соңгысы элегрәк дәверләрдә аеруча мөһим роль уйнаган. Шуңа күрә ул жир йөзәндә, хайваннар, кош-кортлар, агач-үсемлекләр дөньясында үзенең урынын табарга, тирә-юнь белән тиешле мөнәсәбәтләр корырга омтылган, бу өлкәдә бай гына тәҗрибә, мәгълүмат туплаган. Хәзерге вакытта экологик тәрбия дип йөртелүче карашлар инде элек-электән үк кешене шәкелләштерү-үстерү барышында игътибарга алынган. Табигать һәм инсан мөнәсәбәтләре диалектик характерда. Алар берберсе белән һәрчак сохбәт-әңгәмәдә: көрәшләр дә, килешләр дә, бәхәскә дә керәләр, үзара сынашалар да. Әмма, гомумән, аңлашу, уртак тел табу, гармония, табигый кануннарга ярашу тенденциясе өстенлек итә. Борынгы мифологик карашларда адәм баласы үзен табигатьнең бер кисәкчәсе, жисеме рәвешендә күзаллы. Фольклорда, язма әдәби ядкярләрдә табигать – кеше мөнәсәбәтләренең гаять төрле булуы гәүдәләндерелә. Эш-гамәлләре игелеккә юнәлтелгән әкият-дастан геройларына еш кына табигать көчләре ярдәм итә. Мөнәҗәтләрнең авыр, мөшкел хәлдә калган лирик каһарманнары, табигатьне кешеләштереп, ай-йолдызларга, искән жылләргә, аккан суларга, сайрар кошларга, үскән агачларга үзләренең моңзарларын түгәләр, алардан рәхим-шәфкать, ярдәм сорыйлар. М.Гафуриның «Кошларга», Г.Тукайның «Кошчык», «Бала белән күбәләк» шигъирыләрендә табигать белән инсан арасындагы дустанә мөнәсәбәтләр, гармония шәрехләнә.

Сүз сәнгәтендә табигать эстетик тәрбия бирүендә мөһим чарасы булып тора. Башка халыклардагы кебек, татарның да күп кенә әсәрләрендә табигатьнең матурлыгы, жанлылыгы тасвирлана. Мондый күренешләр Алтын Урда һәм Казан ханлыгы ядкярләрендә дә, Г.Исхакый (1878-1954), Г.Ибраһимов (1887-1938), Г.Бәширов (1901-1999) кебек соңгы дәвер әдипләренең әсәрләрендә дә зур урынны били. Татар халык жырларын исә табигатьтән,

Идел-Агыйделләрден, сандугач-күгәрченнәрдән, тал-тирәкләрдән, ай-йолдызлардан башка күз алдына да китереп булмый. Фольклорда кояшка, болытка, яңгырга мөрәжәгать итеп, теләк рәвешендә әйтелгән арбау-такмаклар, йола-шигырьләре дә еш очрый:

Яңгыр яу, яу, яу!

Ипи-күмәч зур үссен,

Безгә сөөнеч килсен.

Әйткәнәбезчә, тел – адәм баласын табигатьтәге башка жан ияләреннән аерып торучы төп сыйфат. Ул дөнъяны танып белү, үзара аралашу һәм кешене кеше итү чарасы. Мөгаен, шуңа күрәдер дә тереклек тәжрибәсен, фәлсәфәсен туплаган мәкаль-әйтемнәрнең зур өлеше телгә, сүзгә багышланган: «Әдәп башы – тел», «Хайванны – азык белән, кешене тел белән өйрәтәләр», «Туган телне кадерләгән халык кадерле була», «Теле чибәрнең үзе чибәр», «Телдән бал да тамар, зәһәр дә тамар», «Тел кешенең кемлеген аңлата», «Тел дигән дәрья бар, төбендә энҗе-мәрҗән бар: белгәннәр чумып алып, белмәгәннәр коры калыр», «Тел – белемнең ачыкчы, акылның баскычы» һ.б. Татар әдипләренең иҗатларында да сүз, аеруча туган тел турындагы әсәрләр шактый. XVI йөз шагыйре Мөхәммәдьяр телне гажәеп бер «тылсым ачыкчы», кеше эшчәнлегенең асылы рәвешендә карый:

...Кеше яшәешендә син ачык бел:

Бер тылсым бу, гажәеп нәрсәдер бу тел.

И дин олысы, әҗиһанда бар нәрсә:

Байлык, бәхет, рәнҗү, михнәт һәр нәрсә

Бу тылсым ачыкчы белән ачылып,

Телдән нәрсә чыкса, ул башка килер.

Дәрәс булса тел, дәрәстер күл-аяк,

Дәрәс булып барчасы – бу күз, колак.

Ялган булса тел, бары ялган килер.

Шул сәбәпле абруе түгелер... [10, 278].

Баланы телгә өйрәтү, аның сөйләм культура-сын үстерү татарның тәрбияви репертуарында бик тә әһәмиятле урынны били. Моңа мөнәсәбәтле күптөрле йола-уеннар, материаллар, шул исәптән тизәйткечләр, телкөрмәкләндергечләр («Ялганлаганныгыз да, ялганламаганлыгыгыз да сүзегездән билгеле», «Юлга егылгаласам да, елгага егылгалаганым юк», «Карама кара каенга, кара кара ка-

рамага»...), телшомарткычлар, такмазалар, табышмаклар, уен такмаклары бар. Халкыбызда телләрне белү хуплана. Әмма үзәктә туган тел, ана теле тора. Г.Тукайның халык көенә җырлана торган мәшһүр «Туган тел» парчасы юкка гына татарның рәсми булмаган гимны вазыйфасын үтәми!

...И туган тел! Һәрвакытта ярдәмәң берлән синең,
Кечкенәдән аңлашылган шатлыгым,

кайгым минем... [4, 66].

М.Гафури ана «теле»-татар теле ярдәмендә «иман, уку-язуны үгрәнүен», «шул тел аркылы укып-белеп чын адәм булуын» искәртә [5, 254].

Руһи тормышта туган тел туган халык, милләт төшенчәләре еш кына бергә йөри. Чөнки алар, сиам игезәкләре кебек, табигый рәвештә бер-берсе белән бәйләнешле. Татар тәрбия системасында үз кавемнең белү, аны ярату, аңа хезмәт итү мәркәзи мәсьәләләрнең берсе булып тора. XX йөз башы шагыйре Дәрдемәнд (1859–1921) өчен ул хәтта «туган ил»дән, «Ватан»нан да газизрәк. Чөнки Ватан үзгәрергә мөмкин, ә «мөкаддәс кан, изге сөт» белән дәвам ителүче кавем (милләт, халык) кала:

... Ни газизрәк – бу ватанмы?–

Аһ, туган каүмем газиз.

Ул мөкаддәс кан белән ул

Изге сөткә ни әҗитәр...

Сөт калыр, ватан китәр!

Сөт калыр, ватан китәр! [9, 450].

Дәүләтчелеген җуйган татар халкы өчен милләт, аңа хезмәт итү бигрәк тә мөһим.

Г. Тукай:

Күңел берлән сөям бәхтен татарның,

Күрергә әңһәллек вактын татарның.

Татар бәхте өчен мин әһәс атармын:

Татар бит мин, үзем дә чын татармын [4, 60].

Дәрдемәнд:

Татарлыктан татар һич гарь итәрме,

Кеше үз исмене инкяр итәрме.

Татарлыкта татар угълы татармын,

Татар түгел димә – башың ватармын! [9, 450]

М. Гафури:

Татарның зилләтен (түбәнлеген. – Х. М.) күр
һәм намусын әйт,

Димә зилләт үзеңнең зилләтеңне.

Тәләф улсаң (һәлак булсаң. – Х. М.), тәләф ул
(бул. – Х. М.) ушбу юлда,

Фида ит милләтә һәп риннәтең...

(Корбан ит милләткә бөтен барлыгыңны. – Х. М.)

[5, 111].

Туган халкыңның тарихын, мәшһүр затларын, фажиғале һәм куанычлы вакыйга-хәлләрен белү – милләтпәрвәрлекне, милли горурлыкны тәрбияләүнең сыналган чаралары. Татар рухи мирасында бу мәсьәләгә кагылышлы шактый гына әсәрләр бар, аеруча Сөембикә, Тукай, Жәлил, Болгар, Казан турында. Сөембикә ханбикә, мәсәлән, бәйсезлекнең, матурлыкның символы рәвешендә күзаллана.

Үз халкыңның тарихын, үткән юлын өйрәнүдә нәсел шәжәрәләрен өйрәнү дә мөһим урынны алып тора. Кимендә жиде буыныңны белү шарт итеп куела. Бер нәселдән булган кешеләр арасында мәгънәви якынлык, инсани дуслык көчләрәк була. Бу хакта кызыклы гына мәкальләр дә бар: «Туганлар татулыгы байлыктан артык», «Карама күзенә, кара нәселенә» һ.б.

Туган жир, туган ил һәр халыкта изге төшенчәләр кебек карала. Татарда да ул шулай. Бу бигрәк тә мәкаль-әйтемләрдә ачык чагыла: «Ватаны юк – жыры юк сандугач», «Туган илнең жире – жәннәт, суы – ширбәт», «Кеше йортында солтан булганчы, үз йортында олтан бул», «Туган жирем – алтын бишек» һ.б. Озын-озак гасырлар буге үз дәүләтчелегенә ия булган кавемнәрдә «ил», «Ватан» төшенчәләре аеруча көчле. Татарда исә болар күбрәк туган жир (туган як, шәһәр), Идел-йорт Болгар, Казан, Татарстан сурәтләре аша бирелә.

«Идегәй» дастаны

И Идел-йорт, Идел-йорт,

Идел эче имин йорт.

Атам кияү буган йорт –

Илеп тәзем (тәгъзим. – Х. М.) кылган йорт;

Анам килен булган йорт –

Илем сәлам әйткән йорт;

Кендегемне кискән йорт... [11, 27-28].

...Мондадыр (ягъни Казандадыр. – Х. М.) безнең бабайлар түрләре, почмаклары;

Мондадыр дәртле күңелнең хурлары, оялмаклары.

Монда хикмәт, мәгърифәт һәм монда гыйрфан (культура. – Х. М.), монда нур... [4, 88].

Татарның тәрбия репертуарында гапылга да дәрәжәле урын бирелә. Ризәддин Фәхрәддин фикеренчә, «инсанның гапылы арту нисбәтендә әдәбе вә гыйффәте, фикер вә фазыйләте арта, хайвани арзулардан (теләкләрдән. – Х. М.) ераклаша һәм сафлаша бара, дөнъяга килүендән максудны тикшерә вә яхшылык кылу хакында сәгый (тырышлык. – Х. М.) итә» [12, 317]. Гапыл (апыл) турында фольклорда күп төрле мәкаль-әйтемләр очрый: «Алтының белән

мактанма, апылың белән мактан», «Апыл яшьтә түгел, башта», «Апыл күрке – сабыр», «Апыллы ерып чыкмаслык эш дөнъяда юк», «Аз булса да үз апылың булсын» һ.б.

Татар халкы күп гасырлар буге гаять кыен шартларда яшәвенә дә карамастан, тәмам төшенкелеккә өметсезлеккә бирелми. Аның сүз сәнгәтендә күпләгән мазәкләрнең, юмористик рухлы ядкярләрнең булуы да нәкъ энә шул хакта сөйли. Безнең халык, гомумән, киная, астөшермә (подтекст) белән сөйләшергә ярата. Телнең сыгылмалылыгы, сүзгыйбарәләрнең төрле төсмерләргә байлыгы да моңа ярдәм итә. Мактау аркылы тәнкыйтьләү, читләтеп әйтү, сүзләрнең күпмәгънәлелегеннән мул файдалану, сөйләм-интонациянең төрле төсмерләрен куллану мисалларын фольклорда һәм язма әдәбиятта еш очратасың.

Әгәр дә татарның мәгърифәти, әдәби-рухи гыйльми мирасын бөтен бер система рәвешендә күз алдына китерсәң, анда кешенең яралуыннан алып үлеменә кадәрге тормышы тәрбияви ноктадан игътибар үзәгендә торуын күрерсәң. Баланың ана карынындагы вакыты, тууы, исем кушу, тәпи йөрөп китүе, сөйләшергә өйрәнү, уеннар, мәктәптә уку, үсмер егет, кыз чагы; мәхәббәт, гаилә кору, һөнәр үзләштерү, эш-хезмәт, балалар туу, аларны багу, әби-бабай булу, картлык, соңгы юлга озату һ.б. – боларның һәммәсенә карата диярлек билгеле бер тәрбияви чаралар системасы, әхлакый комплекс эшләнгән. Болар арасында ата-ананы, өлкәннәрне хөрмәт итү, үзгәләрне рәнжетмәү, шәфкатьлелек, намуслылык, ихласлылык, юмартлык, сабырлык, тырышлык, жаваплылык һ.б. сыйфатлар бар. Мәкерлелек, икейөзлелек, «гафил»лек (ваемсызлык), тәкәбберлек, комсызлык кебек тискәре эш-гамәлләр үтемле төстә хөкем астына алына. Әхлакый-рухи мираста аеруча адәм баласының үз гамәле өчен үзенең жаваплы икәнлегенә, кешегә кое казысаң, үзенең шуңа төшәчәгенә кат-кат басым ясала. Исәрекле, хәмер эчү бөтен начарлыкның башы, нигезе икәнлегә ассызыклана.

М.Гафуриның «Хәмер» шигырендә мондый юллар бар:

*Дөнъяда булган начарлыкларның башы бит, хәмер!
«Тамчысын да эчмәгез», – дип килде Алладан әмер.*

*...Ул бозыклыклар, фәжыйрьлекләр бары синнән килә,
Юк өчен ызгыш-талашлар бары шәрреңнән
(усаллыгыңнан. – Х. М.) килә.*

... Син ләгыйньгә ләгънәтендә бар кешеләр берләшер
Шул вакытта жир йөзәндә чын тынычлык әңирләшер.
[5, 265].

Сүз сәнгәтендә, аеруча әкият-дастаннарда, мәкаль-әйтемнәрдә батырлык, зирәклек, гакыллык-тапкырлык, кыюлык кебек сыйфатлар мактала: «Идел кичми ил булмас, куркак егет ир булмас», «Батыр егет – ил күрке», «Зирәк егет жир астыннан юл таба», «Егет буласың килсә, юмарт бул» һ. б.

Татарның рухи мирасында, бигрәк тә халык ижаты әсәрләрендә хатын-кызларга шактый зур урын бирелә, аларның уңанлыгы, матурлыгы, зирәклегә, гаиләдә тоткан урыны ассызыклана. «Тәлим (күп. – Х. М.) хатун кем ирдин артукы бар, Йирен табса, йөз ирнең эшен эшләр»,– ди XIV йөз шагыйре Котб [3, 12]. Сәйф Сараиның «Сөһәйл вә Гөлдерсен» дастанында (1394) мондый юллар бар:

Хатын – сәдыйк (тугрылыклы дус. – Х. М.), аны сәүгел, күңел бир,

Аның сүз бәһредин гәүһәрләрен тир

(Аның киңәшләреннән гәүһәрләрен әсый. – Х. М.).
[8, 283].

Габдерәхим Утыз Имәни үзенең мәрхүмә хатыны Хәмидәне «иптәш-дусты», «догачы», «киңәшче», «яктыртучы», «тугрылык иясе» «сердәше» дип сыйфатлый [3, 32-34]. Күп кенә әсәрләрдә хатын-кызның гыйффәтлелегә, намуслы булуы барыннан да өстен куела. Бу хакта Ризәддин Фәхрәддин болай ди: «Адем балаларын фәрештәләр дәрәжәсенә күтәрә торган гыйффәт булып, хайваннардан да түбән дәрәжәгә төшерә торган нәрсә гыйффәтсезлектер» [12, 139-140].

Мәгълүм ки, гаилә, шәхестән кала, жәмгыятьнең иңкечкенәкисәкчәсе. Аның ниндилегә жәмгыятьнең һәм милләтнең торышын, киләчәген билгели. «Ир белән хатын – игезек жеп», «Ир күрке – хатын, хатын күрке – ир» бу мәкальләрдә ир белән хатынның бердәмлегә, тигезлегә ассызыклана. Шулай да татарның рухи мирасында, гаилә мәсәләләре хакында сүз барганда, хатын-кызларның роле көчлерәк булуы искәртелә. «Ирен сөйгән хатынның өенә нур явар», «Яман ирне яхшы хатын кеше итәр» – бу төр мәкальләренә шактый булуы үзләре үк күп нәрсә хакында сөйли. Ир хатыны һәм гомумән гаилә тормышы хакында уйланып, күренекле мәгърифәтче Ризәддин Фәхрәддин болай ди: «Хатынны риясыз сөеп, аны үзенә ышанычлы иптәш дип белергә, аны һәртөрле авырлыклардан химаять кылырга (сакларга. –Х. М.), ана жил белән яңгыр тидермәскә, йомшак сөйләшергә, артык уен-көлке

итмәскә, яхшы вә файдалы нәсихәт бирсә, колакка алырга вә гамәл кылырга кирәк» [12, 231].

Тәрбияви процессны тотрыклы, дәвамчан итүдә төрле йолаларның, гореф-гадәтләренң, бәйрәмнәренң роле зур. Татарларда, мәсәлән, ел фасылына бәйле жыен бәйрәме элек-электән уздырылып килгән. Ул, гадәттә, язгы кыр эшләре тәмамлангач, печәнгә, уракка төшәр алдыннан үткәрелгән. Аның эчтәлеген төрле күнел ачулар, жыр-биюлә, ярышлар тәшкил иткән. Кешеләр, кунак булып, бер авылдан икенчесенә йөргәннәр. Жыенга охшаш икенче бер бәйрәм Сабан туе – татарларда борынгыдан ук уздырылып килә [14, 74-62]. Ул, гадәттә, язгы кыр эшләренә кадәр үткәрелгән. Әмма узган гасырның урталарынан Сабан туйлары, еш кына жыен белән кушылып, язгы чөчү төгәлләнгәч, июнь айларында үткәрелә башлый. Биредәгә көрәш, ат чабышлары, төрле спорт уеннары, күнел ачулар күпләгән халыкларны берләштерә, милли тәрбиянең мөһим бер формасы булып тора. Хәзергә вакытта Сабан туйлар татарлар яшәгән һәр төбәктә диярлек олуг бәйрәм рәвешендә үткәрелә. Совет чорында берәз онытылып торган Нәүрүз, Нардуган (ул елның иң кыска көнендә маскарад кебек уздырыла) һәм кайбер башка бәйрәм-йолалар да тормышыбызга янә кайта башлады. Сөннәт йоласы белән дә шундый ук хәл. Ислам дине белән бәйләнешле ураза, Корбан, Мәүләд бәйрәмнәре дә татар тормышында киң таралган. Көрәшен татарлары христиан диненең күп кенә бәйрәм-йолаларын (Раштуа, Олы көн, Бәрмәнчек, Трисун...) үзләренең жирле гореф-гадәтләре белән баетып, электән үк уздырып киләләр.

Милли тәрбия бирүнең төп чыганагы, әлбәттә, милли сүз сәнгәте. Чөнки анда халкыбызның тарихы, күнел дөнъясы, гореф-гадәтләре, тереклек тәҗрибәсе образлы гәүдәләнеш тапкан. Үзенең тарихи шәхесләре. әкият-дастан геройлары белән очрашу, әби-бабаларыбызның рухи халәтләрен күнеленнән кичерү үзеннән-үзе милли тәрбия бирә. Әдәбияттан тыш, халкыбыз жыр, бию, музыка, рәсем сәнгәтен дә әхлакый, эстетик, инсани тәрбия бирүдә иркен файдалана. Мәсәлән, татарның «Туган тел», «Кара урман», «Гөлҗамал» кебек көйләре күпләгән кешеләрен күнелләрен бер дулкынга көйли: дулкынландыра, дәртләндерә, моңайта, – кыскасы, чагыштырмача милли бер бердәмлек тудыра. Геройшагыйрь Муса Җәлиленең «Жыр өйрәтте мине хөр яшәргә һәм үләргә кыю ир булып» юлларыбик тә мәгънәле, символик [9, 57].

Гомумән, халкыбыз үзенә күпгасырлык яшәү дәверендә гаять бай рухи мирас тудырган, тәрбия бирүнең күп төрле чараларын һәм алымнарын булдырган. Әби-бабаларыбызның гыйбрәтле сабак-дәресләрен заман ихтияжларын исәпкә алып өйрәнү, гамәлдә куллану миллилекнең дәвамчанлыгын, ныклыгын тәэмин итә.

Без биредә әби-бабаларыбыздан калган бу кыйммәтле хәзинәнең тик кайбер якларына гына тукталдык. Укучыларга тәкъдим ителә торган материаллар да аның бик аз өлешен генә тәшкит итә. Аларны

төркемнәргә бүлүдә дә билгеле бер шартлылык бар. Чөнки кайвакыт бер үк эсәр һәм әхлакый, һәм эстетик, һәм экологик тәрбия бирүгә хезмәт итәрлек.

Астанадагы Халыкара академия инициативасы белән башланган «Төрки тәрбия» проектының гамәлгә ашырылган бу өлеше алга таба тагын да тирәнәйтүне, камилләштерүне көтә. Ул, бер яктан, күпләгән төрки кавемнәрнең үзара аңлашуына, якынаюына булышса, икенче яктан, дөнья халкын да төркиләренә рухи кыйммәтләре белән баепуга ярдәм итәчәк.

Әдәбият исемлеге

1. Урыслашкан төрки-татарлар хакында Н. Баскаков («Русские фамилии тюркского происхождения». – М.: Наука, 1979), А.Х. Халиков («500 русских фамилий булгаро-татарского происхождения». – Казань, 1992. – 192 с.), А.Б. Бушков [«Чингизхан. Неизвестная Азия» («Поскреби русского – и найдешь татарина». – А. Пушкин). – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 544с.] һәм кайбер башка авторларның хезмәтләрендә күп төрле мәгълүматлар бар. Боларга әле соңгы вакытта гына Россия Дәүләт Думасы депутаты Фатих Сибгатуллин китаплары өстәлдә: а) От Атиллы до президента. – Казань: Идел-Пресс, 2008. – 208 с; б) Великие татары – строители и защитники Государства Российского. – Казань: Идел-Пресс, 2012. – 256 с.
2. Дәүләтшин К. С. XVII гасыр шагыйре Мәүлә Колый. – Уфа, РИЦ БашДУ, 2010. – 398 б.
3. Габдерәхим Утыз Имәни әл-Болгари. Шигырьләр, поэмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – 395 б.
4. Габдулла Тукай. Әсәрләр. Дүрт томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., I т., 1975. – 432 б.; II т., 1976. – 400 б.
5. Мәжит Гафури. Сайланма әсәрләр. Ике томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., I т., 1980. – 556 б.; II т., 1980. – 598 б.
6. Карл Фукс. Казанские татары в статистическом и этнографическом отношении. – Казань, 1844., Репринтное воспроизведение. – Казань, 1991. – 210 с.
7. Әбрар Кәримуллин. Тел – милләтнең сакчысы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 256 б.
8. Сәйф Сараи. Гөлестан. Лирика. Дастан. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 296 б.
9. Татар поэзиясе антологиясе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 544 б.; II китап. – 512 б.
10. Мөхәммәдьяр. Нуры содур. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 336 б.
11. Идегәй. Татар халык дастаны. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. – 256 б.
12. Ризәддин бине Фәхрәддин. Жәвамигуль кәлим шәрхе... – Казан: «Иман» нәшр., 1995. – 608 б.
13. Котб. Хөсрәү вә Ширин. – Казан: «Мәгариф», 2003. – 368 б.
14. Шарафутдинов Д.Р., Садыкова Р.Б. Семейные и календарные обычаи и обряды татар. – Казань, 2012. – 346 с.

ЕКІЖИ М. (Измйр/Түркия)

Эгей университеті Ғылыми-зерттеу институтының түркі фольклоры кафедрасы және түрік тілі кафедрасының меңгерушісі, доктор, профессор. Түркі фольклоры мен әдебиеті бойынша басқа да авторлармен бірге көптеген мақалалар мен кітаптар жазған. Ол – бірнеше ғылыми еңбектердің авторы.

ЕКІСІ М. (Izmir/Turkey)

Prof. Dr. Metin Ekici is the Chair Person of the Turkish Folklore Department in the Institute of Ege University and also the Department Chair of the Turkish Language Department at Ege University. He is the author and co-author of a number of books and articles on the Turkic World Folklore and the Turkic World Folk Literature

TÜRK HALK KÜLTÜRÜ ÜRÜNLERİNİN EĞİTİM YÖNÜ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Мақалада түрік халқының ауыз әдебиеті түрлері: эпсаналар, ертегілер, дастандар, әңгімелер сияқты әдеби мұралар арқылы жас ұрпақты отансүйгіштік пен адамгершілікке тәрбиелеу мәселелері сөз болады. Автор түрік халқының ұлттық мұраларын насихаттай отырып, оның ұрпақ тәрбиесіндегі мәні мен маңызын ашып көрсетеді.

The paper deals with the issues of patriotic and moral upbringing of young generation on the base of oral literature: legends, fairy tales, myths and stories. Popularizing national heritage of the Turkish people, the author reveals the meaning and the essence of it in upbringing of young generation.

Giriş

Toplumsal düzenin tahsisi ve huzurun sürekliliğini sağlamak için, bireyin belli başlı kurallara uyması gerekir. Bu kuralların çizgileri sözlü ya da yazılı yasalar tarafından belirlenir. Kurallar, ailede başlayan ve sonrasında çeşitli kurumlarda devam eden eğitimle pekiştirilir. Sözlü yasaların çerçevesi içerisinde töre, gelenek, görenek âdet gibi kültürel aidiyeti ve sürekliliği bulunan bilgi yığınları yer alır. Genel yapısı itibariyle gayriresmi (informal) eğitim olarak adlandırılabilir ve bireyin ya da toplumun terbiye edil-

mesine yönelik bu bilgileri halk anlatmaları, halk şiiri ve uygulamalarında bulmak mümkündür.

Halk anlatmaları, işlediği konulara paralel olarak birey ya da insanı çeşitli özellikleri bakımından eğitme amacındadır. Bu anlatmaların konularını genel manasıyla şu şekilde belirtebiliriz; erken dönem mitik anlatmalarda bir sorgulayış hali mevcuttur. Genel manada varlığını sorgulandığı bu dönem anlatmalarında didaktik bir üslup hâkimdir. Epik dönem anlatmalarında ise, toplum inşasına yönelik, bir kahraman etrafında şekillenen destanlarla bir kahramanın başarılarının örnek kabul edilmesi söz konusudur. Epik dönemden

romantik döneme geçiş sürecindeki anlatmalarda ise, kahramanlıkla beraber aşk da olay örgüsüne dâhil olur. Romantik dönem halk hikâyelerinde ise merkezde aşk yer alır, olaylar âşık ve maşuğun kavuşma serüvenini anlatır. Realist ve sonraki döneme ait anlatmalarda ise, iç dünyaya yönelik başlar. Bu dönemde psikolojik tahlillere çokça yer veren edebi açıdan daha olgun eserler oluşturulur. Bunların yanında mitik dönemden sonraki dönemlerin hepsinde var olan masalarda bireyin yapması ve yapmaması gereken pek çok öğüt vardır. Bu öğütlerin her biri bireyi daha çocukluk yaşlarından itibaren iyi bir insan olmaya yönlendirmeye amaçlar. Diğer taraftan efsanelerde belli bir yerin veya bir nesnenin nasıl oluştuğu anlatılırken, o yer veya nesne hakkındaki bilgi belli bir eğitim, belli bir terbiye unsurunu da içerir. Halk anlatmalarından fıkralar genelde gülme hakkında olsalar da bu anlatmalar da hoşgörüyü sahibi olmayı tavsiye eder.

Halk bilgisi içinde yer alan atasözleri ise tamamen geçmişte yaşamış olan atalarımızın, ninelerimizin tecrübelerini, yaşarken elde ettikleri bilgileri damıtılmış birer cevher olarak bize aktarır. Bu sözlerde yer alan çeşitli benzetme unsurları Türk insanının dünyayı algılayış, kavrayış ve de insanlar çevresinde olanlar arasındaki ilişkiyi birer tavsiye niteliğinde aktarır.

Halk şiiri ise, ilk olarak ninnilerde bir müzik ve ses olarak bireye ulaşırken, onlardaki sözlerde çeşitli öğütler yer almaktadır. Mani, türkü ve diğer şiir türleri ise bize sevmeyi, sevmeyi, insanın başka insan ve varlıklarla olan ilişkisinden haz almayı benimsetir.

Bu genel tasnif, anlatmaları her ne kadar dönemsel olarak ayırıyor gibi görünse de, asıl ifade edilmek istenen belli dönemlerde bazı anlatmaların yaratıldığı ya da ön plana çıktığıdır. Nitekim halk anlatmalarının art zamanlı olduğu gibi eşzamanlı yaratıldıkları da düşünülebilir (bk. Ekici 2005: 225-230). Bu bağlamda, öncelikle mitlerden başlayarak, destan ve halk hikâyelerinde eğitimle ilgili unsurlara değinmek yerinde olacaktır. Ardından, hitap ettiği kitle bakımından mit, destan ve halk hikâyelerinden farklı bir yerde olan masal ve ninnilerin eğitimsel yönüne değinilecektir. Bunun yanı sıra, bu sözlü halk bilgisi ürünlerinin dışında yer alan ya da yer yer iç içe geçen görsel halk bilgisi ürünlerinin eğitimsel işlevlerine kısaca yer verilecektir.

1. Sözlü Halk Kültürü Türlerinde Eğitim

Bilimsel bilginin ilk örneklerini görebileceğimiz mitik anlatmalarda emanete hıyanet etmemek ve

yasaklanan şeylere el sürmemek gibi davranışlar çokça yer almakta ve bu davranışlar işlevsel olarak toplumsal düzeni sağlamayı amaçlamaktadır. Mitlerde bu öğütlerin ilk örneklerini görmek mümkündür. Altay yaradılış mitinde, Tanrı'nın buyruğuna karşı gelen Törüngey ve Eje, emanete hıyanet ederler ve bunun neticesinde cezalandırılırlar:

“Dalsız budaksız bir ağaç bitmişti. Bu ağacı tanrı gördü ve ‘dalları olmayan ağaca bakmak hoş değil; buna dokuz tane dal bitsin!’ dedi. Ağaçta dokuz dal bitti. Tanrı yine şöyle dedi: ‘Dokuz dalın kökünden dokuz kişi türesin ve bunlardan dokuz tane ulus olsun!’

Bu sırada Erlik bir kalabalığın gürültüsünü işitti ve; ‘Bu gürültü nedir?’ diye sordu. Tanrı; ‘Sen de bir hakansın, ben de bir hakanım. Bu gürültü yapan kalabalık benim ulusumdur.’ dedi. Erlik bu kavmin kendisine verilmesini istedi. Tansı ona; ‘Hayır, sana vermeyeceğim. Sen kendine bak!’ dedi. Erlik; ‘Dur bakalım. Tanrının şu ulusunu bir göreyim.’ dedi ve kalabalığa doğru yürüdü. Bir yere geldi. Burada insanlar, yabani hayvanlar, kuşlar ve başka birçok canlı yaratıklar gördü ve ‘Tanrı bunları nasıl yaratmış? Bunlar ne ile besleniyorlar?’ diye düşündü. Burada bulunan insanlar bir ağacın meyvesiyle besleniyorlardı. Ağacın bir tarafındaki meyveleri yiyorlar, diğer tarafındaki meyvelerden ağızlarına almıyorlardı. Erlik bunun sebebini sordu. İnsanlar ona cevap verdiler; ‘Tanrı bize bu dört dalın meyvesini yasak etti. Güneşin doğduğu yanda bulunun beş dalının meyvelerinden yemeyi buyurdu. Yılan ile köpeğe bu ağacın dört dalından yemek isteyenleri bırakma diye emretti. Bundan sonra Tanrı göğe çıktı. Beş dalın meyveleri bizim aşımız oldu.’

Erlik Körmös bunları duyduktan sonra Törüngey denilen bir kişiyi buldu ve ona; ‘Tanrı yalan söylemiş, siz bu dört dalın meyvelerini de yiyiniz!’ dedi. Bekçi yılan uyuyordu. Erlik onun ağızına girdi ve ‘Bu ağaca çık!’ dedi. Yılan ağaca çıktı, yasak meyveden yedi. Törüngey ile karısı Eje beraber geziyorlardı, Erlik onlara; ‘Bu meyvelerden yiyiniz!’ dedi. Törüngey istemedi. Fakat karısı yedi, meyve çok tatlı geldi. Meyveyi alıp kocasının ağızına sürdü. O anda her ikisinin tüyleri döküliverdi, utandılar. Ağaçların altına saklandılar. Derken Tanrı geldi. Bütün ulus Tanrı’dan gizlendi. Tanrı haykırdı; ‘Törüngey, Törüngey! Eje, Eje! Neredesiniz?’ onlar; ‘Ağaç altındayız, sana varamayız.’ dediler. Yılan, köpek, Törüngey, Eje kabahati hep birbirine attılar. Tanrı yılanı dedi; ‘Şimdi sen Körmös (şeytan) oldun. Kişiler sana düşman olsun, vursun, öldürsün.’ Bundan

sonra Eje'ye; 'Yasak meyveyi yedin. Körmös'ün sözüne uydun, bundan böyle sen gebe olacaksın, çocuk doğuracaksın, doğum sancıları çekeceksin, sonra öleceksin.' Törüngey'e şöyle dedi; 'Körmös'ün aşını yedin, beni dinelemedin, şeytanın sözüne kandın, onun sözüne kanalar onun ülkesinde yaşayacaklar, benim nurumdan mahrum olacaklar, karanlık dünyada bulunacaklar.' (...)" (İnan 2006: 15-16).

Altay yaratılış mitinde, yaratılışla ilgili unsurlar haricinde Tanrı buyruğuna karşı gelinmemesi öğütlenmektedir. Nitekim buyruğa karşı gelenlerin cezalandırıldığı da dile getirilerek, verilmek istenen eğitim pekiştirilmektedir. Bu haliyle mitleri, birey ve toplumun eğitimine dair ilk örnekleri ihtiva eden anlatmalar olarak görmek mümkündür.

Mitlerde dahil olmak üzere tüm halk anlatmalarındaki olumlu ve olumsuz kahramanlar, toplumun örnek alması ve almaması gereken insan modelini sunması bakımından önemlidir. Mitik anlatmalar, insanların davranışlarını düzeltmeleri yönünde ders vererek toplum düzenini sağlamasının yanı sıra, manevi açıdan da insana, dinin/inanç sisteminin işaret ettiği yönde öğüt vererek, insanın günahattan uzak durmasını sağlar. Bu anlatmalarda verilmek istenen mesaj, ya doğrudan ya da abartma ve zıtlıklardan yararlanma gibi yöntemlerle verilir. Böylelikle verilmek istenilen mesajın kalıcılığı ve sözlü kültür aracılığıyla sürekliliği sağlanır.

Birey ve toplum eğitiminde epik halk anlatmaları, yani destanlar, mitlerden farklı bir yerde durmaktadır. Mitlerde kaçınılması gereken hareketlerin neler olduğu verilerek toplumsal düzen sağlanmak istenirken, destanlarda birlik, bütünlük ve kahramanlık teması öne çıkar. Sürekli hareket halinde olan bir topluluğun, büyük hayvan sürülerini otlatabilmeleri için yeni yerlere göçmeleri zorunludur. Bu durum da beraberinde savaşları getirir. Bunun yanı sıra, dağınık Türk boylarını bir araya toplama amacı güden yöneticilerin, milli bütünlüğü sağlaması gerekliliği vardır. Bu nedenle destanlarda, bir topluluk halinde yaşamaktan, bir millet olma yolunda gidişin nasıl olduğu örneklenmektedir. Böylesi bir toplum yapısında oluşturulan anlatmalarda kahramanlık ve millet olma bilinci ağır basar.

Destanlarda, kahraman; güçlü, fedakâr ve zorluklara başa çıkabilme kabiliyetine sahip olması bakımından ideal insan tipini işaret eder. Milleti için her türlü zorlukla başa çıkmayı göze alan kahraman, çoğu zaman kendi hayatını da hiçe sayar. Böyle bir duruma Oğuz Kağan Destanı'nda rastlarız:

"O çağda, orada büyük bir orman vardı, birçok dereler ve ırmaklar vardı. Buraya gelen avlar ve burada uçan kuşlar çoktu. Bu ormanın içinde büyük bir gergedan vardı. At sürülerini ve halkı yerd. Büyük ve yamam bir canavardı. Ağır bir eziyetle halkı ezmişti. Oğuz Kağan cesur bir adamdı. Bu gergedanı avlamak istedi. Günlerden bir gün ava çıktı. Kargı, yay, ok, kılıç ve kalkanla ava gitti. Bir geyik ele geçirdi, onu söğüt dalı ile bir ağaca bağladı ve gitti. Sonra sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki gergedan geyiği almış. Sonra Oğuz Kağan bir ayı tuttu; onu altın kuşağı ile ağaca bağladı, gitti. Yine sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi gördü ki, gergedan ayıyı da almış. Bu sefer o ağacın dibinde (kendisi) durdu. Gergedan geldi ve başı ile Oğuz'un kalkanına vurdu. Oğuz kargı ile gergedanın başına vurdu ve onu öldürdü. Kılıcı ile başını kesti. Aldı gitti. Tekrar geldiği zaman gördü ki, bir ala doğan gergedanın bağırsaklarını yemektedir. Yay ve okla ala doğanı öldürdü ve başını kesti. (...) Sonra dedi ki; '(Gergedan) geyiği yedi, ayıyı yedi. Kargım onu öldürdü, demir olsa (olduğu için). Gergedanı ala doğan yedi. Yayım, okum onu öldürdü, bakır olsa (olduğu için).' dedi, gitti." (Bang ve Rahmeti 1936: 11-13).

Destanlar, ait olduğu toplumun yaşam tarzını yansıttığı için sosyal yaşamın sürekliliğini sağlar. Anlatmalar içerisinde yer alan sosyal hayata dair unsurlar bu sürekliliği besler. Dede Korkut Kitabı'nda yer alan "Kazan Big Oğlu Uruz Bigün Tutsak Olduğu Boy"da, Kazan Bey, öğrenmesi için oğlu Uruz'u ava çıkarır. Anlatmada yer alan bir pasajda, erkek çocuğun eğitiminde babanın rolünü görmek mümkündür:

"(...) Kazan Big elin eline çaldı, kas kas güldü, aydur: A bigler Uruz hub söyledi, şeker yidi, bigler siz yiniz içinüz sohbetünüz tağıtmanuz, men bu oğlanı alayın ava gideyin, yidi günlük azuğ-ile çıkayın, oh atduğum yirleri kılıç çalup baş kesdügüm yirleri göstereyim, kâfir serhaddına, Cızığlara, Ağlağana, Gökçe Tağa aluban çıkayın, sonra oğlana gerek olur a bigler didi.

Konur atun çekdüirdi, butun bindi. Üç yüz murassa' tonlu yiğit soyladı boyına aldı. Kırk ala gözlü yiğidin Uruz boyına aldı. Kazan oğlını alup kara taşlar üzerine ava çıkıdı. Av avladı kuş kuşladı, sığın geyik yıkıdı. Gök alan görklü çemene çadır tikdi. Birkaç gün bigler ile yidi içdi." (Ergin 1997: 156-157).

Destanların sosyal yaşamdaki sürekliliği sağlamasına dair başka bir örnek olarak ad verme geleneğini gösterebiliriz. Türk kültüründe, yeni doğan çocuğa ad

verme köklü bir geçmişe sahiptir. Bir çocuğun ad alması için kahramanlık göstermesi gerekmektedir. Çocuğa ad veren kişi de toplum içinde kendisine saygı duyulan tecrübeli bir insan olmalıdır. Halk anlatmalarında yer alan ad verme geleneğine dair pasajlar, bir taraftan çocuklara, toplumun seveceği davranışlar sergilemeyi öğretirken diğer taraftan anne-babalara, çocuklarına rastgele isim koymamaları gerektiği mesajını vermektedir. Böyle bir pasaja Dede Korkut Kitabı'nda rastlamaktayız:

“Meğer sultanum, gine yazın buğayı saraydan çıkardılar. Üç kişi sağ yanından üç kişi sol yanından demiü zencir-ile buğayı tutmuşlar idi. Gelüp meydan ortasında koyu virdiler. Meğer sultanum, Dirse Hanun oğlançuğı üç dahi ordu uşağı meydanda aşuk oynarlar idi. Buğayı koyu virdiler; oğlançuklara kaç didiler. Ol üç oğlan kaçdı. Dirse Hanun oğlançuğı kaçmadı, ağ meydanun aortasında bakdı turdı. Buğa dahi oğlana sürdi geldi. Oğlan yine buğanun alnına yumruğıy-ile katı urdı. Oğlan bu katla buğanun alnına yumruğunu tayadı, sürdi meydanun başına çıkardı. Buğa-y-ile oğlan bir hamle çekişdiler. İki talusunun üstine buğanun köpük turdı. Ne oğlan yener, ne buğa yener. Oğlan fikir eyledi, aydur: Bir tama direk ururlar; ol tama tayak olur; ben bunun alnına niye tayak olurın tururın didi. Oğlan buğanun alnından yumruğın giderdi, yolundan savuldu. Buğa ayak üstine turamadı, düşdi tepesinin üstine yıkıldı. Oğlan pıçağına el urdı, buğanun başını kesdi. Oğuz bigleri gelüp oğlan üstine yıgnak oldılar; tahsin didiler. Dedem Korkut gelsün bu oğlana ad kosun, bilesinçe alup babasına varsun, babasından oğlana biglik istesün, taht alı virsün didiler.

Çağırdılar Dedem Korkut gelür oldı. Oğlanı alup babasına vardı. Dede Korkut oğlanun babasına soylamış, görelüm hanum ne soylamış:

Aydur:

*Hey Dirse Han biglik virgil bu oğlana
Taht virgil erdemlüdür
Boynı uzun bidevi at virgil bu oğlana
Biner olsun hünerlüdür
Ağayıldan tümen koyun virgil bu oğlana
Şişlik olsun erdemlüdür
Kaytabandan kızıl deve virgil bu oğlana
Kölge olsun erdemlüdür
Çigni kuşlu cübbe ton virgil bu oğlana
Geyer olsun hünerlüdür*

Bayındır Hanun ağ meydanında bu oğlan cenk itmişdür, bir buğa öldürmiş senün oğlun, adı Buğaça

olsun, adını ben virdüm yaşını Allah virsün didi. Dirse Han oğlana biglik virdi, taht virdi.”

Destanlar, genel olarak milli birlik ve bütünlüğün önemini, sosyal hayatın gerekliliklerini ve kahramanlığın değerini öğretme gayesine hizmet eder. Elbette benzer amaçlar tüm halk anlatmalarında vardır; ancak farklı anlatmaların, işlediği konulara paralel olarak, birbirinden farklı amaçları güttüğünü söylemek mümkündür.

Bu noktada, merkezinde aşk olan halk hikâyelerinde yer alan, sanatçılığın önemi ve zorluklarla başa çıkabilme gibi değerlerin öğretilmesine dair örneklere yer verebiliriz. Saz çalmak, şiir ve türkü söyleyip güzel düşünceleri aktarmak gibi meziyetlerin, sözün yazıdan daha değerli olduğu bir toplum yapısında büyük önemi vardır. Bu gibi yeteneklerin nasıl kazanıldığı anlatmalar içerisinde yer alarak, gençlerin nasıl davranması gerektiği gösterilir. Bunun yanı sıra, kahramanının saz çalması ve türkü yakabilmesi, karşılaştığı olumlu ya da olumsuz durumları manzum olarak, akılda kalacak şekilde ifade etmesini sağlar. Çaldığı sazla içinde bulunduğu sosyal ve ruhsal durumu anlatmanın güzel bir örneği, Tahir ile Zühre Hikâyesi'nde yer almaktadır:

“(…) Aradan günler geçti. Bir gün Tahir bir ustanın saz çaldığını gördü ve sazın sesine hayran oldu. Ustaya, kendisine saz çalmasını öğretmesi için yalvarmaya başladı. Usta razı oldu. Birkaç ay saz dersi aldı. Bu arada Tahir'in saz öğrendiğini işiten Zühre de bir saz çalan kadın buldurup, saz çalmasını öğrendi. Her ikisi de kısa sürede o kadar güzel saz çalmayı öğrendiler ki herkes hayret etti. Hatta onlardan iyi kimse saz çalamaz hale geldiler.

Bir gün Tahir, Zühre'nin yanında otururken aşka gelip şu türküyü söyledi:

*Zühre'dir benim yarım
Zülfü teldir darım
Cevretme Zühre canım
Yoktur sabra kararım.
Zühre aldı sazı eline:
Sazını eliyle çaldı
Aklımı ... aldı
Gamzen oku Tahir
Sineciğimi deldi.
dedi.”*

Halk hikâyelerinde, âşık ile maşuğun karşılıklı ilişkisi, günümüzde dahi çoğu eğitim kuruluşunun müfredatında yer almayan kadın-erkek ilişkisini, yer yer cinselliği ve muhabbeti toplumun dikkatine sunar.

Nitekim halk hikâyelerinde âşık ile maşuk çoğu kez karşılıklı söyleşerek aşklarını dile getirir. Bu durum, erkek merkezli aşktan ziyade, karşılıklı aşka ve onun ifadesine vurgu yapar.

Tahir ile Zühre hikâyesinden bir örnek verecek olursak:

“Bir gün yine ikisi bahçeye gidip ağacın gölgesinde oturup karşılık türkü söylediler. Önce Tahir şu türküyü söyledi:

*Zühre benim canımdır
Cismimdeki canımdır
Can ile başım, Zühre
Yoluna kurbanımdır.
Zühre de şöyle dedi:
Sevmişim Tahir seni
Kul ettin zalim beni
Cismimde canım sensin
Hiç can sevmez mi seni”.*

Masalların eğitim işlevleri, şimdiye kadar bahsettiğimiz mit, destan ve halk hikâyelerinden farklı bir noktada yer almaktadır. Bu durumun temel sebebi anlatıcı, dinleyici ve anlatım ortamıyla alakalıdır. Kesin bir ayırım olmamakla birlikte masalların, bahsettiğimiz halk anlatmalarından farklı olarak, genellikle çocuklar için anlatıldığını ifade edebiliriz. Buradaki kastımız masalların eğitim açısından çocuklar için daha etkili olabileceğidir.

Masallarda, kültürel unsurların gelecek nesillere aktarılması işlevleri son derece önemlidir. Basit olay etrafında, bir çocuğun kolayca anlayabileceği bir kurmaca yapı içinde oluşturulan masallar, örnekleme yoluyla çocukların yaşamaları gerektiğini öğretir. Bu işlevlerinden dolayı, çocukların anadilinin gelişmesine, hayal gücünün zenginleşmesine yardımcı olan masallar, önemli bir eğitim ve öğretim aracıdır. Ayrıca, çeşitli kültürel unsurları aktarma özellikleri sayesinde masallar, çocukların içinde yaşadıkları toplumun sosyolojik, psikolojik ekonomik ve etik değerlerini öğrenmelerinde önemli bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır.

Masallara benzer şekilde ninniler de çocuklara hitap eden halk bilgisi ürünlerindedir. Ninniler bir taraftan annenin günlük hayatın sıkıntılarından kurtulmasını sağlarken diğer taraftan çocuğun psikolojik olarak rahatlamasını sağlar. Bu sayede anne ile çocuk arasında bağ kurulmasını sağlar. Bunun yanı sıra, toplumsal değerlerin çocuğa aktarımında ninniler önemli bir konuda yer almaktadır.

Benim oğlum uyuyacak
Uyuyup da büyüyecek
Düşmanları öldürecek
Milletimi güldürecek ninni.

Örneğinde görüleceği üzere, kahramanlık gibi erdemlerin öğretilmesi, beşikten başlayarak hayatın her aşamasında halk bilgisi ürünleri vasıtasıyla devam eder. Halk şiirinin mani, koşma, türkü vb. gibi daha başka türlerinde ise sevme ve sevilme, dostluk, arkadaşlık vb. gibi temel düşünceler Türk geleneğinin temellerini gençlere aktarmayı amaçlar.

Türk toplumunda hayatın her yönüne ve her aşamasında dair bilgiler atasözleriyle aktarılır. Bireye ve topluma her an yol gösteren atasözlerinin eğitim ve öğretimdeki yeri son derece önemlidir. Atasözleri yaratım ve aktarım amacı itibarıyla eğitim ve öğretim amacına hizmet etmektedir. Üretildikleri ilk andan itibaren kalıp sözler olarak herkesin kolayca hatırlayabildiği bu sözler kullanılarak kuşaktan kuşağa aktarıldıkları her dönemde geçerliliklerini sürdürmüştür.

2. Görsel Halk Kültürü Türlerinde Eğitim

Sözlü halk kültürünün nesir ve şiir türleri yanında, Türk kültürünün görsel halk kültürü ürünleri de birey ve toplumun eğitiminde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu noktada eğlence amaçlı icra edilen oyunların ya da törenlerin işlevlerine bakmak uygun olacaktır. Oyunların ve farklı eğlencelerin temel işlevlerinden birini sosyo-psikolojik işlev oluşturmaktadır; çünkü halk eğlenceleri, aşağıda örnekleneceği üzere, hem toplumsal psikoloji hem bireysel psikoloji hem de sosyolojik bağlamda önemli işlevlere sahiptir. Örneğin, Afyon’daki Gezek Alemleri’nde verilen cezalarda amaç, sözünde durma, topluluğa sadakat, kurallara uymak ve mertlik gibi kişilik özelliklerinin delikanlıda daha ilk gençlik çağlarında bir destur halinde oluşmasını ve dolayısıyla delikanlının sonraki hayatında toplum içinde zorluk çekmeden yaşamasını sağlamayı amaçlar.

Bireyler yaşadıkları toplumdaki sözlü ve sözsüz iletişim yöntem ve araçları hakkındaki bilgiyi edinme ve kullanma fırsatını genellikle grup ortamlarında, çoğunlukla da eğlence ortamlarında yakalar. Kişinin, içinde bulunduğu ya da ait olduğu toplumla uyum içinde yaşayabilmesi, o bölgedeki iletişim/gösterge sistemlerini (ses, dil-söyleyiş, anlam, cümle yapısı, sözlük bilgisi gibi- el-kaş-göz-baş ve benzeri vücut hareketlerini, giyim/kuşam/yemek-içecek/ dans gibi

gösterge sistemleri) öğrenmesine ve yetkin bir şekilde kullanabilmesine bağlıdır. Bu bağlamda eğlenceler, bireylerin başlıca eğitime ortamlarıdır.

Türkhalk eğlencelerine katılan birey, toplumsallaşma nedenleri arasında da sayılan “öğrenme ve belirli gereksinimlerin doyurulması” olarak tanımlanan ihtiyaçlarını da gidermektedir. Yine aynı ortamlar, kendi duygularını başkalarınıninkilerle karşılaştırarak belirsizliğin hâkim olduğu duygu dünyasını tanımasa, değerlendirmesine ve düzenlemesine olanak verir. Tüm bu özellikleriyle geleneksel halk oyunlarını da içerisine dâhil edebileceğimiz eğlenceler, toplum ya da bireyim eğitiminde önemli rol oynamaktadır.

Türk halk kültürü ürünleri, bir taraftan geçmişte oluşmuş Türk kültürünün devamlılığını sağlarken, diğer taraftan bireyin eğitime katkı sağlayarak huzurlu bir toplum yapısının oluşmasını mümkün kılar. Kültürel açıdan yozlaşan ya da kendine ait bir kültürel edini mi oldukça az olan toplumlarda meydana gelen ve insanların hafızlarında derin izler bırakan katliamlar, sapkın ilişkiler, intiharlar ve boşanmalar gibi olumsuz durumlar, halk kültürü ürünlerinin toplumsal refahın sağlanmasında ne derece önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu haliyle Türk halk kültürü ürünleri, üstlendiği eğitim işleviyle bireysel ve toplumsal bütünlüğün sağlanmasında önemli bir yerde durmaktadır.

Kaynakça

1. BANG, W. – G. R. Rahmeti. *Oğuz Kağan Destanı*. – İstanbul: Burhaneddin Basımevi, 1936.
2. DUMAN, Mustafa. “Aşkın Türk Destan ve Halk Hikâyelerindeki Hâli.” // *Nüans Sanat Tarihi Dergisi*, S. 3, s. 188-194, 2013.
3. EKİCİ, Metin. “Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki İlişkiye Art Zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) Bir Bakış”. *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, – İzmir: Kanyılmaz Matbaası, ss. 225-230, 2005.
4. ERGİN, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı (Giriş - Metin - Faksimile)*. – Ankara: TDK Yay., 1997.
5. FEDAKAR, Selami. “Masalların Müzelenmesi ve Anaokul Öğrencilerine Anlatılması.” *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Müzelenmesi Sempozyum Bildirileri*, s. 118-123, 2004.
6. İNAN, Abdulkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. – Ankara: TTK Yayınları, 2006.
7. KAYA, Doğan. *Anonim Halk Şiiri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
8. ÖZDEMİR, Nebi. *Cumhuriyet Dönemi Türk Eğlence Kültürü*. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
9. TÜRKMEN, Fikret. *Tahir ile Zühre*. – Ankara: AKMB Yay., 1998.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР
REFERENCES

Әзәрбайжан тiлiнде
In the Azerbaijani language

1. Abdulhaluk M. Çay. Türk ergenekon bayramı Nevruz. Türk kültürünü araştırma enstitüsü yay. – Ankara, 1991. – 310 s.
2. Aygün Telmanqızı. Novruz bayramı: Olaylar. – 2009. – 15 s.
3. Azərbaycan bayatıları. – Bakı, 2005. – 420 s.
4. Azərbaycan dastanları, I cild. – Bakı, 2005. – 408 s.
5. Azərbaycan dastanları, II cild. – Bakı. – 390 s.
6. Azərbaycan folklor antologiyası, Naxçıvan folkloru, I c. – Naxçıvan: Əcəmi nəşriyyatı, 2010. – 408 s.
7. Azərbaycan folklor antologiyası, Naxçıvan folkloru, II c. – Naxçıvan: Əcəmi nəşriyyatı, 2011. – 460 s.
8. Azərbaycan folklor antologiyası, Naxçıvan folkloru, III c. – Naxçıvan: Əcəmi nəşriyyatı, 2012. – 480 s.
9. Azərbaycan mifoloji mətnləri, Bakı: Elm, 1988. – 204 s.
10. Atalar sözləri. – Bakı, 1998. – 608 s.
11. Axundzadə M. Əsərləri, I c. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2005. – 370 s.
12. Əbülfəz Quliyev. Əski türk abidələri müntəxabatı. – Bakı, 1993. – 288 s.
13. Əbülfəz Quliyev. Şənlik-mərasim nəğmələri. – Naxçıvan: Əcəmi nəşriyyatı, 2011. – 190 s.
14. Əbülfəz R. Ulu türklər. – Bakı: Nurlan, 2003. – 318 s.
15. Əhliman Axundov. Azərbaycan folklor antologiyası. – Bakı: Azərnəşr, 1968.
16. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri, I c. – Bakı: Şərq-qərb nəşriyyatı, 2005. – 282 s.
17. Elməddin Əlibəyzadə. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. – Bakı, 2004. – 490 s.
18. Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə. I c. – Bakı, 2005. – 360 s.
19. İsmayıl Əliyev. Azərbaycan etnopedoqogikası. – Bakı: Elm və təhsil, 2010. – 206 s.
20. Kitabı dədə qorqud (sadələşdirilmiş mətn) – Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004. – 306 s.
21. Koroğlu. – Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005. – 380 s.
22. Qəzənfər Paşayev. İraq türkmənləri folkloru. – İstanbul, 2006. – 390 s.
23. Məmmədhusəyn Təhməsib. Seçilmiş əsərləri, I cild. – Bakı: Mütərcim nəşriyyatı. – 487 s.
24. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri, I c. Tərtib edən və ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli. – Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004. – 490 s.
25. Məmmədov E. Ən uca, ən ali milli dəyər – üç rəngli bayraq. // Naxçıvan jurnalı, 2012, № 25.
26. Mifi narodov mira. // Sovetskaya ensiklopediya. – M., 1988. – 690 s.
27. Mirəli Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. – Bakı, 1986. – 560 s.
28. Nəbiyev Azad. İlxır çərşənbələr. – Bakı: Azərnəşr, 1992. – 62 s.
29. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. – Bakı, 2002.
30. Nəğmələr, inanclar, alqışlar, tərtib edən azd Nəbiyev. – Bakı, 1986.
31. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. – Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004. – 264 s.
32. Novruz (məqalələr toplusu) – Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 1989. – 316 s.
33. Seyidov Ə. Azərbaycan pədaqoji fikir tarixindən. – Bakı, 1978. – 340 s.
34. Seyidov Ə. Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair. – Bakı, 1997.

Қазақ тiлiнде
In the Kazakh language

1. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.1: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 304 б.
2. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.2: Аудармалар мен қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
3. Ақ сандық, көк сандық: Балалар фольклоры/Құраст. Ибраев Ш. – Алматы: Жазушы, 1988. – 256 б.
4. Ақшораев Ә. Тоғызқұмалақ. – Алматы: Қазақстан баспасы, 1979. – 204 б.
5. Ақшораев Ә. Тоғызқұмалақ даналығы. – М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің баспаханасы, 2000. – 226 б.
6. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ: Өлеңдер, әңгімелер, хаттар, очерктер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
7. Армысың, әз-Наурыз! – Астана: Зерде баспасы, 2010. – 357 б.
8. Ахметова З. Бабалар аманаты: Естелік эссе. – Алматы: «Санат» баспасы, 2012. – 388 б.
9. Әбу Насыр әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары. – Алматы: Арыс, 2009. – 656 б.
10. Өлемдік педагогикалық ой-сана. Т.9: Ертедегі және орта ғасырдағы түркі ойшылдарының педагогикалық ойлары. (V-XVI ғғ.) / Жетекшісі: Қалиев С. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2010. – 400 б.
11. Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Қазақ ССР Ғылым академиясы. М.Өуезов атындағы әдебиет және өнер институты. Т.16: Қазақ балаларына арналған оқулық. – Алматы: Жазушы, 1985. – 400 б.
12. Өуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2007. – 368 б.
13. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 29: Тарихи жырлар. – Астана: «Фолиант», 2006. – 400 б.

14. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 33: Батырлар жыры. – Астана: «Фолиант», 2006. – 364 б.
15. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 38: Батырлар жыры. – Астана: «Фолиант», 2006. – 336 б.
16. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 43: Батырлар жыры. – Астана: «Фолиант», 2007. – 416 б.
17. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 44: Батырлар жыры. – Астана: «Фолиант», 2007. – 496 б.
18. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 53: Ғашықтық жырлар. – Астана: «Фолиант», 2009. – 456 б.
19. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 55: Ғашықтық жырлар. – Астана: «Фолиант», 2009. – 384 б.
20. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.73: Хайуанаттар туралы ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
21. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.74: Қиял-ғажайып ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
22. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.75: Батырлық ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 424 б.
23. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.76: Новеллалық ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
24. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.77: Сатиралық ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 400 б.
25. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.79: Моңғолиядағы қазақ фольклоры. – Астана: «Фолиант», 2011. – 416 б.
26. Бес ғасыр жырлайды. // Құраст. Мағауин М., Байділдаев М. –Т.1. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
27. Галиев А. «Томирис. История личность, время» – Алматы: Аруна, 2005. – 92 с.
28. Дүйсенбаев А.Қ. Түркі халықтарының тәлімдік тәжірибесі мен педагогикалық мұраларындағы отансүйгіштік тәрбие. – Алматы, 2010. – 260 б.
29. Ерғали.С. «Нау мен ырыс» Пайымдама. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2011. – 184 б.
30. Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. Оқу құралы. (Жолдасбекұлы М., Салғараұлы Қ., Сейдімбек А.) – Алматы: «Күлтегін» баспасы, 2001. – 357 б.
31. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері. Қазақстан балалар энциклопедиясы. – Алматы: «Аруна» баспасы, 2006. – 252 б.
32. Жандарбеков Б. «Саки» Исторический роман – дилогия, Томирис подвиг Ширака. – Алматы: Жалын, 2007. – 624 с.
33. Жұлдыз журналы. – 1993, №10.
34. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, кара сөздер // Құраст. Абдуллин Х., Дәрімбетов Б., Жұмабаева З. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
35. Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. Т.3: Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 232 б.
36. Жұртбаев Т. Дулыға.Т.1: Көне түркі батырлары туралы тарихы әпсаналар. – Алматы: Жалын, 1994. – 368 б.
37. Келімбетов Н., Қанафин Ә. Түркі халықтары әдебиеті – Алматы: Рауан, 1996. – 256 б.
38. Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1998. – 384 б.
39. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. Көпшілік оқырмандарға арналған. – Алматы: Ана тілі, 2000. – 135 б.
40. Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Атамұра, 2010. – 384 б.
41. Көбесов А. «Әл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда: Зерттеу еңбегі» – Алматы, 2006. – 58 б.
42. Қазақ афоризмдері (Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге дейін). // Құраст. Шаймерденұлы Е. – Алматы: «Алматыкітап» баспасы, 2008. – 304 б.
43. Қазақ мақал-мәтелдері – Құраст. және ауд. Аққозин М. – Алматы: «Алматыкітап» баспасы, 2012. – 272 б.
44. Қазақтың мифтік әңгімелері. // Құраст. Ыбыраев Ш., Әуесбаева П. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. – 320 б.
45. Қазақтың үйлену салт-жырлары. Хрестоматия. // Құраст. М.Шәріпханұлы. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2009. – 403 б.
46. Қалиев С., Майғанова Ш., Нысанбаева Г. Тәрбие хрестоматиясы. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. – 331 б.
47. Қалыбекова А. Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы. – Алматы: «Баур» баспасы, 2011. – 488 б.
48. Қожақметова К.Ж., Дүйсенбаев А.Қ. Түркі халықтарының тағылымдық мұралары арқылы отансүйгіштік тәрбие берудің тұжырымдамасы (қазақша-орысша). – Алматы, 2010. – 36 б.
49. Қорқыт ата кітабы. // Түрік тілінен ауд. Б. Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 160 б.
50. Мақатаев М. Өлеңдер, поэмалар.Т.1: Соғады жүрек. – Алматы: Жазушы, 1982. – 320 б.
51. Мыңжылдық мақал-мәтелдер. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2009. – 216 б.
52. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
53. Тал бесіктен жер бесікке дейін. (Қазақтың отбасылық ғұрып жырлары) // Құраст. Ісләмжанұлы К. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
54. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. / Құраст. Тоғысбаев Б., Сужикова А. – Алматы: «Алматыкітап» баспасы, 2009. – 376 б.
55. Төрекұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. 1, 2-кітап. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.
56. Халық даналығы // Құраст. Ә. Мәжитов. – Қызылжар, 2009. – 144 б.
57. Шоқай М. Т.2: Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1999. – 520 б.
58. Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. // Құраст. Серікбайұлы Б. – Алматы: Жалын, 1992. – 184 б.

Қырғыз тілінде
In the Kyrgyz language

1. Абрамзон С. М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 350 б.
2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 1-том. Повесттер, аңгемелер.// Түз. Акматалиев А. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 380 б.
3. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 2-том. Повесттер, аңгемелер.// Түз. Акматалиев А. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 432 б.
4. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 3-том. Аңгемелер, повесттер, драма. // Түз. Абдылдажан Акматалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 480 б.

5. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 4-том. Роман, аңгемелер. // Түз. Акматалиев А. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 544 б.
6. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 5-том. Роман, аңгеме. // Түз. Акматалиев А. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 504 б.
7. Акматалиев А. Тандалган чыгармаларынын жыйнагы. 3-том. Фольклористика. Адабият таануу. Лирика. (кыргыз жана орус тилдеринде) – Бишкек, 2002. – 624 б.
8. Арман ырлары жана Ак Мөөр. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. // Баш сөзүн жазгандар Ж. Байтерекова, Б.Кебекова. // Түз.: А.Акматалиев ж.б. “Эл адабияты” сериясынын 22-тому. – Бишкек: Шам, 2003. – 500 б.
9. Аттокуров С. Кыргыз этнографиясы. – Бишкек, 1997.
10. Балдар фольклору: // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. // Түз. Г.Орозова // Иллюстрациясы Т. Курмановдуку. “Эл адабияты” сериясынын 20-тому. – Бишкек: Шам, 1998. – 480 б.
11. Бостон: Эпос. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. // Түз. жана баш сөзүн жазган А.Кадырмамбетова. “Эл адабияты” сериясынын 13-тому. – Бишкек: Шам, 2002. – 484 б.
12. Жусупов К. Байыркынын издери. – Бишкек, 2001.
13. Жусупов К. Кыргыздардын байыркы маданияты. – Бишкек: Бийиктик, 2006. – 228 б.
14. Каада-салттар. Ак баталар. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Баш сөзүн жазган Н.Ыйсаева, М.Өмүрбай уулу. Түз. А.Акматалиев ж.б. “Эл адабияты” сериясынын 29-тому. – Бишкек: Шам, 2003. – 400 б.
15. Карач дөө, Эр Эшим. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Баш сөзүн жазган Б.Кебекова. // Түз. А.Акматалиев ж.б. “Эл адабияты” сериясынын 27-тому. – Бишкек: Шам, 2003. – 216 б.
16. Кебекова Б. Кыргыз элинин каада-салт ырлары. – Бишкек: Шам, 2001. – 156 б.
17. Кедейкан. Олжобай менен Кишимжан: Эпостор. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. // Баш сөзүн жазган. // Түз. Т.Казиев. “Эл адабияты” сериясынын 9-тому. – Бишкек: Шам, 1997. – 424 б.
18. Кожожаш: Эпос. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. // Баш сөзүн жазган Ч.Айтматов, А.Акматалиев. // Түз. К.Кыrbашев “Эл адабияты” сериясынын 1-тому. – Бишкек: Шам, 1996. – 248 б.
19. Кошоктор. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. // Баш сөзүн жазган жана түз. С.Егимбаева. “Эл адабияты” сериясынын 21-тому. – Бишкек: Шам, 1998. – 352 б.
20. Көкүл. Карач-Көкүл баяны. Поэмалар. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. // Баш сөзүн жазган Б.Кебекова. // Түз. А.Акматалиев ж.б. “Эл адабияты” сериясынын 20-тому. – Бишкек: Шам, 2003. – 320 б.
21. Курманбек. Сейитбек: Эпостор. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. // Баш сөзүн жазган жана түзгөн Б.Кебекова ж.б. “Эл адабияты” сериясынын 5-тому. – Бишкек: Шам, 1998. – 496 б.
22. Кыргыз адабиятынын антологиясы. Элдик балдар фольклору. 4-том. // Түз. С.Рысбаев ж.б. – Бишкек: “Кыргыз энциклопедиясы” башкы редакциясы, 2012. – 464 б.
23. Кыргыз адабиятынын антологиясы. Романдар. 7-том. // Түз. А.Муратов, Б.Асранкулова. – Бишкек: “Кыргыз энциклопедиясы” башкы редакциясы, 2012. – 552 б.
24. Кыргыз адабиятынын антологиясы. Поэмалар, ырлар. 8-том. // Түз. В.Мусаева, Т.Асанакунунов. – Бишкек: “Кыргыз энциклопедиясы” башкы редакциясы, 2012. – 624 б.
25. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Фольклористика. 1-том. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Шам, 2002. – 684 б.
26. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Байыркы орток жана кол жазма адабияты. 4-том. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Шам, 2002. – 436 б.
27. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Кыргыз эл ырчылары. 5-том. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Шам, 2002. – 764 б.
28. Кыргыз адабияты: Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 444 б.
29. Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. 1-том. // Түз. Кеңеш Жусупов. – Бишкек: Кыргызстан, 1993. – 621 б.
30. Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. 2-том. // Түз. Кеңеш Жусупов. – Бишкек: Кыргызстан, 1993. – 576 б.
31. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 1-том. – Бишкек, 1999.
32. Кыргыз эл ырлары. // Түзгөн Б.Кебекова. – Бишкек, 1994.
33. Макал-лакаптар. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. // Баш сөзүн жазган жана түзгөн Ж.Койчуманов. “Эл адабияты” сериясынын 10-тому. – Бишкек: Шам, 2001. – 208 б.
34. Мукамбаев Ж. Эл ичи – өнөр кенчи. Очерктер, илимий-популярдуу публицистикалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 240 б.
35. Мурас. // Түз. М.К.Абдылдаев; редкол. А.Алдашев, З.Бектенов, Т.Иязалиев ж.б. – Ф.: Кыргызстан, 1990. – 448 б.
36. Орозова Г. Кыргыз балдар фольклорунун жанрдык составы жана поэтикасы. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 140 б.
37. Осмонов А. Көл толкуну. – Фрунзе, 1978. – 370 б.
38. Саринжи Бөкөй. Жаңыл мырза: Эпостор. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. // Баш сөзүн жазган жана түзгөн А.Жайнакова. “Эл адабияты” сериясынын 6-тому. – Бишкек: Шам, 1998. – 496 б.
39. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер. 1-китеп. – Бишкек: Учкун, 1993. – 208 б.
40. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер. 2-китеп. – Бишкек: Учкун, 1993. – 224 б.
41. Тил жана улуттук салт. Кыргыздын улуттук каада-салт сөздөрүнүн кыргызча-орусча тематикалык сөздүгү. // Түз. Б.Касымалиев. – Бишкек: Турар, 2009. – 226 б.
42. Ыйсаева Н. Каада-салт көркөм адабиятта. – Бишкек, 2004. – 116 б.
43. Элдик поэмалар. // А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. // Баш сөзүн жазган жана түзгөн Г.Орозова. “Эл адабияты” сериясынын 31-тому. – Бишкек: Бийиктик, 2012. – 380 б.

1. Abdulla Avloniy. Turkiy Gulston yoxud axloq. – Toshkent: Tip. Lit. «Par. Sots. revolyuts» 1917. – 105 b.
2. Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar. To‘rt jildlik. Birinchi jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 2000. – 432 b.
3. Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar.To‘rt jildlik. Ikkinchi jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 2001. – 496 b.
4. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1980. – 304 b.
5. Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil Al-Buxoriy. Hadis. IV-tom. –Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. – 376 b.
6. Abulg‘oziy Bahodirxon. Shajarai turk.–Toshkent: Cho‘lpon, 1992. – 192 b.
7. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Mukammal asralar tuplami. VIII jild. – Toshkent: Fan, 1991. – 542 b.
8. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar to‘plami. 5 jild. – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 1990. – 544 b.
9. Allayo-alla. O‘zbek xalq qo‘shiqlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999. – 160 b.
10. Alpomish. Doston. Aytuvchi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li. Nashrga tayyorlovchilar: Hodi Zarifov va To‘ra Mirzaev. – Toshkent: Fan, 1999. – 820 b.
11. Asrlarga tengdosh qo‘shiqlar. Tuzuvchi, so‘zboshi va izohlar mualliflari: Jabbor Eshonqul, Ibrohim Abdurahmonov. – Toshkent: Xalq ijodi uyi, 1991. – 200 b.
12. Avazxon. Doston. Aytuvchi: Muhammad Jom rod o‘g‘li Po‘lkan. O‘zbek xalq ijodi. Ko‘p tomlik \ Gulnor pari. – Toshkent: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1967. – 375 b.
13. Boychechak. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1984. – 336 b.
14. Bulbul taronalari. Doston va termalar. Aytuvchi Ergash Jumanbulbul o‘g‘li. Ko‘p tomlik. Beshinchi tom. – Toshkent: Fan, 1973. – 320 b.
15. Bulbuligo‘yo \ Oltin beshik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. – B.31– 44.
16. Cho‘lpon. Asarlar. Birinchi jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1994. – 407 b.
17. Dalli. Doston. Aytuvchi Ergash Jumanbul o‘g‘li G‘ Bulbul taronalari. Ko‘p tomlik. Ikkinchi tom. – Toshkent: Fan, 1972. – 357 b.
18. Erkin Vohidov. Umrin daryosi. Saylanma. Uchinchi jild. – Toshkent, «Sharq» nashriyoti matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2001. – 400 b.
19. Furqat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 1958. – 208 b.
20. G‘afur G‘ulom. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 2003. – 312 b.
21. Go‘ro‘g‘lining to‘g‘ilishi. Aytuvchi Muhammad Jomrot o‘g‘li Po‘lkan. Nashrga tayyorlovchi: Malik Murodov. –Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1967. – 328 b.
22. Halima Xudoyberdieva. Saylanma. – Toshkent: «Sharq» nashriyoti matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2000. – 320 b.
23. Hamid Olimjon. Vodyilarni yayyov kezganda. – Toshkent: «Sharq» nashriyoti matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2003. – 128 b.
24. Jumaniyoz Jabborov. Nozlanajakdir \ O‘zbekistoni adabiyotni va san‘ati. –Toshkent, 2007. -№03- 23. – 4 b.
25. Koshg‘oriy Mahmud. Devonu lug‘otit turk. Uch tomlik. Birinchi tom. – Toshkent: O‘zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960. – 500 b.
26. Kuntug‘mush. Ergash Jumanbulbul varianti. Nashrga tayyorlovchi Hodi Zarifov. Yozib oluvchi Isa Ernazar o‘g‘li. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1975. – 384 b.
27. Maqollar. Tuzuvchilar: T.Mirzaev, A.Musaqulov, B. Sarimsoqov. –Toshkent: Sharq, 2003. – 512 b.
28. Muhammad Rizo Ogahiy. Ishq ahlining tumori. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 1999. –206 b.
29. Muqimiy. Asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1974. – 178 b.
30. Musaqulov A. Uch echki ertagi xususida \ Sog‘lom avlod uchun. – Toshkent, 1997. – № 7.
31. Navro‘z nashidasi. Tuzuvchilar: Jabbor Eshonqul, Shomirza Turdimov. –Toshkent: Fan nashriyoti, 2009. – 260 b.
32. Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy. Qissasi Rabg‘uziy. Ikkinchi kitob. –Toshkent: Yozuvchi, 1991. – 272 b.
33. O‘zbek xalq ertaklari. Ikki jildlik. II-jild.Tuzuvchilar: M.I. Afzalov, H. Rasulov, Z. Husainova. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1996. – 320 b.
34. O‘zbek xalq ertaklari. Ikki jildlik. I-jild.Tuzuvchilar: M.I. Afzalov, H. Rasulov, Z. Husainova. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1995. – 256 b.
35. O‘zbek xalq poetik ijodi. –Toshkent: O‘qituvchi, 1980. – 362 b.
36. Oq olma, qizil olma. O‘zbek xalq qo‘shiqlari. To‘plovchi Muzayyana Alaviya. – Toshkent: Fan, 1972. – 232 b.
37. Oybek. Mukammal asarlar to‘plami. Birinchi tom. –Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 1975. –316 b.
38. Oysuluv. O‘zbek xalq dostoni. Aytuvchi: Ergash Jumanbulbul o‘g‘li. Yozib oluvchi Hodi Zarifov \ Bulbul taronalari. – Toshkent: Fan, 1973. – 508 b.
39. Ravshan. Doston. Aytuvchi Ergash Jumanbul o‘g‘li . Bulbul taronlari. – Toshkent: Fan, 1972. – 584 b.
40. To‘ra Sulaymon. Sayhon. – Toshkent: «Sharq» matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2003. –180 b.
41. Topishmoqlar. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1981. – 368 b.
42. Turdimov Sh. Folklor – kino uchun bitmas xazina \ Cinema magazine. – Toshkent, 2009-2010. – № 12-01. – 8 b.
43. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma \ Vahob Rahmonov va Karomat Mullaxo‘jaeva tabdili. – Toshkent: O‘qituvchi, NMIU, 2008. – 288 b.
44. Zahiriddin Muhammad Bobur. Devon. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 1994. –168 b.
45. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1947. – 520 с.
46. Фрэзер Д. Фольклор ветхом завете. – М.: Политиздат, 1985. – 511 с.

Татар тилинде
In the Tatar language

1. Әбрар Кәримуллин. Тел – милләтнең сакчысы. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1977. – 256 б.
2. Әдәбият. 5 сыйныф өчен дәреслек-хрестоматия. – Казан: Мәгариф, 1995. – 240 б.
3. Әдәбияттан хрестоматия (Борынгы һәм Урта гасыр, XIX йөз әдәбияты). 9 нчы сыйныф өчен / Төзүчеләре Х.Ю. Миңнегулов, Ш.А. Садретдинов. – Казан: Мәгариф, 2005. – 495 б.
4. Балалар фольклоры. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1984. – 487 б.
5. Балалар фольклоры. Эңже чәчтем – эңже жыям. Йомгак таптым. – Казан: Мәгариф, 2000. – 159 б.
6. Баскаков Н. Урыслашкан төрки-татарлар хакында «Русские фамилии тюркского происхождения». – М.: Наука, 1979.
7. Баязитова Ф. С. Гомернең өч туге. Татар халкының гаилә йолалары. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1992. – 295 б.
8. Борынгы татар әдәбияты. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1963.
9. Бушков А. Б. «Чингизхан. Неизвестная Азия» «Поскреби русского и найдешь татарина». – А. Пушкин. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 544с.
10. Великие татары – строители и защитники Государства Российского. – Казань: Идел-Пресс, 2012. – 256 с.
11. Габдерәхим Утыз Имәни әл-Болгари. Шигырьләр, поэмалар. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1986. – 395 б.
12. Габдулла Тукай. Әсәрләр. Дүрт томда. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, I т., 1975. – 432 б.; II т., 1976. – 400 б.
13. Гаяз Исхакый. Зиндан. Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре. – Казан: Татарстан кит. нәшрияты, 1991. – 672 б.
14. Дәүләтшин К.С. XVII гасыр шагыйре Мәүлә Колый. – Уфа: РИЦ БашДУ, 2010. – 398 б.
15. Идегәй. Татар халык дастаны. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1994. – 256 б.
16. Карл Фукс. Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях. – Казань, 1844. – Репринтное воспроизведение. – Казань, 1991. – 210 с.
17. Каюм Насыри. Сайланма әсәрләр. Ике томда. – Казан: Татарстан кит. нәшрияты, I том, 1974. – 340 б.; II том, 1975. – 318 б.
18. Котб. Хөсрәү вә Ширин. – Казан: «Мәгариф», 2003. – 368 б.
19. Мәжит Гафури. Сайланма әсәрләр. Ике томда. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, I т., 1980. – 556 б.; II т., 1980. – 598 б.
20. Мөхәммедияр. Нуры содур. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1997. – 336 б.
21. Нури Арсланов. Үз илем, үз республикам бар (шигырь) // «Казан утлары» журналы. – 2012. – № 12. – 106 б.
22. От Атилле до президента. – Казань: Идел-Пресс, 2008. – 208 с.
23. Ризәддин бине Фәхрәддин. Жәвамигуль-калим шәрхе/Басмага әзерләүчеләр: Мәдинә Рәхимкулова вә Равил Үтәбай-Кәрим. – Казан: «Иман» нәшрияты, 1995. – 608 б.
24. Ркаил Зәйдулла. Мәгарә: шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 2005. – 352 б.
25. Ркаил Зәйдулла. Татар тажы. – Казан: Мәгариф, 2004. – 103 б.
26. Сәйф Сараи. Гөлестан. Лирика. Дастан. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1999. – 296 б.
27. Стеблева И. В. Поэтика древнетюркской литературы. – М., Наука, 1976.
28. Татар әдәбияты тарихы: Алты томда, I том. Урта гасырлар дәвере. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1984. – 568 б.
29. Татар поэзиясе антологиясе. I китап/Төзүчесе – Гәрәй Рәхим. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1992. – 544 б.
30. Татар поэзиясе антологиясе. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1992. – 544 б.; II китап. – 512 б.
31. Татар халык ижаты. Әкиятләр. I китап. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1977. – 408 б.
32. Татар халык ижаты. Бәетләр. – Казан: Татарстан кит. нәшрияты, 1983. – 352 б.
33. Татар халык ижаты. Дастаннар. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1984. – 384 б.
34. Татар халык ижаты. Йола һәм уен жырлары. – Казан: Татарстан кит. нәшрияты, 1980. – 320 б.
35. Татар халык ижаты. Мәзәкләр. – Казан: Татарстан кит. нәшрияты, 1979. – 390 б.
36. Татар халык ижаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1987. – 592 б.
37. Татар халык ижаты. Табышмаклар. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1977. – 272 б.
38. Татар халык ижаты. Тарихи һәм лирик жырлар. – Казан: Татар. кит. нәшрияты, 1988. – 488 б.
39. Татар халык уеннары / Төзүчесе Рәшит Ягъфәров. – Казан: «Раннур» нәшрияты, 2002. – 480 б.
40. Татар энциклопедия сүзлеге. – Казан, Татар энциклопедиясе институты, 2002. – 830 б.
41. Татар эпосы. Дастаннар. – Казан: «Раннур» нәшрияты, 2004. – 640 с.
42. Татар эпосы. Дастаннар / Төзүчесе – Ф. В. Әхмәтова. – Казан: Раннур, 2009. – 640 б.
43. Халиков А. Х. «500 русских фамилий болгаро-татарского происхождения». – Казань, 1992. – 192 с.
44. Хатыйп Миңнегулов. Чит илләрдәге татар әдәбияты. – Казан: Мәгариф, 2007. – 400 б.
45. Хужа Әхмәд бине Ибраһим бине Мәхмүд Ясәви. Диване хикмәт хәзрәте солтан... – Казан: Университет табыгханәсе, 1893.
46. Шарафутдинов Д. Р., Садыкова Р. Б. Семейные и календарные обычаи и обряды татар. – Казань, 2012. – 346 с.

Түрик тилинде
In the Turkish language

1. Altun, Işıl. Kandıra Türkmenlerinde Doğum, Evlenme ve Ölüm. – İzmit: Yayıncı Yayınları, 2004.
2. Bang, W. ve G. R. Rahmeti. Oğuz Kağan Destanı. – İstanbul: Burhaneddin Basımevi, 1936.
3. Boratay, Pertev Naili. Masallar 1 Uçar Leyli. Haz. Muhsine Helimoğlu Yavuz. – İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2001.

4. Çay, Abdülhaluk. Nevruz Türk Ergenekon Bayramı. – Ankara: Tamga Yayıncılık, 1999.
5. Çelik, Ali. Manilerimiz ve Trabzon Manileri. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
6. Çifçi, Gülden. Mehmet Âkif Ersoy’un “Safahat” Adlı Kitabının Halk Edebiyatı ve Halk Bilimi Unsurları Üzerine Bir İnceleme. – Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), 2010.
7. Doğru, Fatih. “Yunus Emre Divanı’nda Savaş ve Askerlikle İlgili Sözcükler” X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni Bildirileri. – Eskişehir, 2011.
8. Durmuş, İlhamî. “Eski Türklerde Zaman ve Takvimler”. Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi. – Ankara: AKMB Yay., 2004.
9. Ekici, Metin. «Kutsanma ve Kutlama Anlayışında Nevruz.» Türk Kültüründe Nevruz V. Uluslar Arası Bilgi Şöleni Bildirileri. – Ankara: AKM Yayınları, 2002a.
10. Ekici, Metin. “Tire Yöresi Yağmur Duası Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme” // Milli Folklor Dergisi. – 2002.
11. Ekici, Metin. Türk Dünyasında Köroğlu (İlk Kol) İnceleme ve Metinler. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
12. Ergin, Muharrem. Dede Korkut Kitabı (Giriş - Metin - Faksimile). – Ankara: TDK Yay., 1997.
13. Ergin, Muharrem. Dede Korkut Kitabı. – İstanbul: Boğaziçi Yay., 1981.
14. Ergün, Mustafa. İnsan ve Eğitimi (Mevlana Üzerine Bir Deneme). – Ankara: Ocak Yayınları, 1993.
15. Gökbek, Ahmet. Anadolu Varsaklarında İnanç ve Âdetler. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998.
16. Hacı Bektaş Velî. Makalat. Prof. Dr. Esad Coşan’ın tenkitli basımından Sadeleştiren Hüzeyin Özbay. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
17. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-2355/cayda-cira.html> (Türk Halk Oyunları Katoloğu)
18. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-2997/sinsin.html> (Türk Halk Oyunları Katoloğu)
19. <http://www.antoloji.com/antepli-sahin-siiri/>
20. <http://www.antoloji.com/canakkale-sehitlerine-siiri>
21. <http://www.antoloji.com/turan-siiri/>
22. http://www.hacibektasturizm.net/haci_bektasi_veli.html#UW-VMtzULFA
23. Inan, Abdulkadir. Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar. – Ankara: TTK Yayınları, 2006.
24. Ito, Kiyoko. Türk ve Japon Hayvan Masallarının Karşılaştırılması. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
25. Kalafat, Yaşar. Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Yayınları, 1990.
26. Kaya, Doğan. Anonim Halk Şiiri. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
27. Kısakürek, Necip Fazıl. Çile. – İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1977.
28. Koç, Emel. “Yunus Emre düşüncesinde Aşk ve Eğitim” // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi. – Ankara, 2003.
29. Koçan, Nurhan. “Geleneksel Sporlarımızdan Ciritin Rekreasyon Amacı ile Günümüze Uyarlanması” // Spor Yönetimi ve Bilgi Teknolojileri Dergisi, 2007.
30. Özçelik, Mustafa. Bizim Yunus. – Ankara: T.C. Eskişehir Valiliği, 2010.
31. Özdemir, Şuayip. “Mevlana’nın Eğitimci Kişiliği” // Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2011.
32. Peker, Gökçen. Misis’te Geçiş Dönemi Âdetleri. – Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), 2008.
33. Sakaoğlu, Saim. Gümüşhane ve Bayburt Masalları. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
34. Sakaoğlu, Saim. 101 Anadolu Efsanesi. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
35. Sakaoğlu, Saim. 101 Türk Efsanesi. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2003a.
36. Sakaoğlu, Saim. 101 Anadolu Efsanesi. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2003b.
37. Şafak, Yakup. Mevlâna Celâleddin-i Rûmi. – Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2007.
38. Tatçı, Mustafa (Haz.). Yunus Emre Divanı. – Ankara: Akçağ Yay., 1991.
39. Temizkan, Mehmet. “Türk Dünyası Edebiyatlarında Nevruz Konulu Şiirler Üzerine Bir İnceleme” // Turkish Studies Dergisi, 2007.
40. Tok, Mehmet. Mevlânâ’nın Mesnevî’sindeki Hikâyelerin Çocuk Edebiyatı Açısından Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). – Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
41. Tutu, Sıtkı Bahadır. Âşık Veysel Şatıroğlu (Hayatı, Eserleri ve Müzik Kimliği). – İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2008.
42. Türkmen, Fikret. Tahir ile Zühre. – Ankara: AKMB Yay., 1998.
43. Yazar, M. Behçet. “Necip Fazıl «Kısakürek». Türk Edebiyatında Necip Fazıl Kısakürek Hayatı- Sanatı- Çilesi. Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu. – İstanbul : Ağrı Yayınları, 1983.
44. Yazıcı, Fatma Sultan Aktaş. Mehmet Akif Ersoy’un Safahat Adlı Eserindeki Âhlak Anlayışı ile İlgili Görüşleri. – İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), 2007.
45. Yunus emre. Risâlat al-Nushiyye ve Divân. Yay. Abdülbaki Gölpınarlı. – Eskişehir: Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, 1965.
46. Yurtbaşı, Metin. Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü. 10. Baskı, Excellence Publishing, 2012.

МАЗМҰНЫ

CONTENTS

АЛҒЫ СӨЗ.....	7
PREFACE	
Жастарға түркілік тәрбие берудің тұжырымдамасы.....	12
Conception of the Turkic youth's upbringing	
Жалпытүркілік әліпби үлгісі.....	29
General Turkic alphabet's pattern	

Түркі халықтарының рухани мұраларындағы тәрбие түрлері Kinds of upbringing in spiritual heritage of the Turkic peoples

Бесік тәрбиесі.....	34
Cradle upbringing	
Салт-дәстүр, әдет-ғұрып тағылымы (тұрмыс-салт жырлары).....	88
Upbringing on customs, traditions, rites (songs of everyday life)	
Адамгершілік-имандылық тәрбиесі	138
Moral upbringing	
Ерлік-отансүйгіштік тәрбие.....	288
Patriotic upbringing	
Еңбек пен өнер тәрбиесі.....	390
Labour and art upbringing	
Ақыл-ой тәрбиесі.....	430
Intellectual upbringing	
Сұлулық-сымбат тәрбиесі	496
Aesthetic upbringing	
Дене тәрбиесі.....	542
Physical upbringing	
Экологиялық тәрбие	582
Ecological upbringing	

Түркі халықтарының тағылымдық танымдары Edifying admonitions of the Turkic people

Наурыз мейрамы.....	614
Nauryz holiday	
Түркі тотемдері.....	666
Turkic totems	

Түркі халықтарының ұлы тұлғалары мен ойшылдарының тәлімдік ойлары Outstanding Turkic figures and thinkers about upbringing

Томирис (Тұмар ханша).....	676
Tomiris (Tumar queen)	
Күлтегін.....	682
Kultegin	
Қорқыт.....	690
Korkyt	
Әбу Насыр әл-Фараби.....	698
Abu Nasyr al-Farabi	
Қожа Ахмет Йасауи.....	706
Koja Akhmet Yasawi	
Низами Гәңсәви.....	712
Nizami Ganjavi	
Мірзә Ғәтәлі Мәһәммәдтағи оғлу Ақхунзадә.....	728
Mirza Fatali Makhammadtagi oglu Akhundzade	
Савад Мәһәммәдәлі оғлу Ақхунзадә.....	742
Javad Makhammadali oglu Akhundzade	
Абай (Ибраһим) Құнанбаев.....	754
Abai (Ibrahim) Kunanbayev	

Мұстафа Шоқай	766
Mustafa Shokai	
Мағжан Жұмабаев	774
Magzhan Zhumabaev	
Мұхтар Әуезов	784
Mukhtar Auezov	
Мұқағали Мақатаев	802
Mukagali Makataev	
Токтогул Сатылганов	810
Toktogul Satylganov	
Алықұл Осмонов	818
Alykul Osmonov	
Чыңгыз Айтматов	828
Chyngyz Aitmatov	
Alisher Navoiy	844
Alisher Navoiy	
Abdulla Avloniy	858
Abdulla Avloniy	
Abdulla Qodiriy	866
Abdulla Kadiriy	
Мәжит Гафури	878
Majit Gafuri	
Габдулла Тукай	888
Gabdulla Tukay	
Галимжан Ибраһимов	904
Galimjan Ibrahimov	
Mevlânâ Celâleddin-i Rûmi	914
Mevlana Jelaeddin-i Rumi	
Yunus Emre	922
Yunus Emre	
Mehmet Âkif Ersoy	930
Mehmet Akif Ersoy	

Жаһандану дәуіріндегі түркілік тәрбиенің маңызы мен мақсаты
The significance and aim of the Turkic upbringing under globalization

Гулиев А.А. Azərbaycan milli tərbiyə sisteminin formalaşmasında söz sənətinin rolu	938
Guliyev A.A. Literature role in shaping of the Azerbaijani national upbringing system	
Алпысбаев Қ.Қ., Асанова Ұ.О Қазақ халқының рухани мұраларындағы тәрбие мәселелері.....	948
Alpysbayev K.K., Asanova U.O. The problems of upbringing in spiritual heritage of the Kazakh people	
Акматалиев А.А., Ыйсаева Н.Т. Кыргыз фольклору жана улуттук тарбия маселелери.....	960
Akmataliev A.A., Yisaeva N.T. The Kyrgyz folklore and the problems of national upbringing	
Eshonkul J.S. Turkiy tarbiya bo‘stoni.....	968
Eshonkul J.S. The gem of the Turkic upbringing	
Миңнегулов Х.Ю. Әби-бабаларыбызның ғыйбрәтле сабақлары.....	980
Minnegulov H.Y. Didactic lessons of our predecessors	
Ekici M. Türk halk kültürü ürünlerinin eğitim yönü üzerine genel bir değerlendirme	988
Ekici M. The peculiarities of upbringing in the culture of the Turkish people	
Пайдаланылған әдебиеттер	994
References	

"Our great ancestors ruled over the great steppe from Altai to the White Sea. They left us an immortal heroic epic and a rich spiritual heritage. They made great discoveries for universal civilization; among them are yurt, iron, wide trousers, arrow, high boots and stirrup ..."

N.NAZARBAYEV
The President of the Republic of Kazakhstan

«Turkey, Eskisehir has been dec

- Research
- Events
- Cooperation
- Editions
- Multimedia
- Comments and proposals

Academy

Library

Museum

Founder States

Contacts

News

Expedition to Yellow Uyghur region

Yellow Uyghurs are one of the ethnoses living in China. According to the data of Yellow Uyghurs, the population of Yellow Uyghur is almost 10 000 people. However, according to some information, their population is 11 000-12 000 and 12 000-13 000.

Research expedition to Sayan-Altai region

It is the dream of the Turkic people to travel to Sayan-Altai region which is the golden cradle of Turks. However, it is far more important for the people making a research on the history of the Turkic nations. Upon the proposal of the President of the Turkic Academy Mr.Shakir Ibrayev the academic mission was organized to South Siberia region.

Almanac

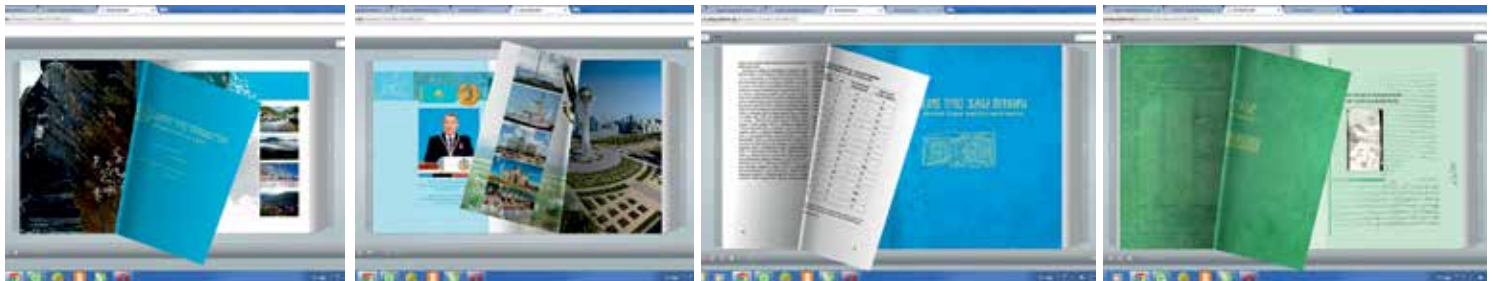
Anthology

Books

57 TAUELSYZDYK STREET, INTERNATIONAL TURKIC ACADEMY "THE PALACE OF PEACE AND RECONCILIATION" ASTANA/KAZAKHSTAN 010000

info@turkacadem.kz

Антологияны құрастырғандар, мәтіндерді іріктеп, жүйелеп, ғылыми талдама жасағандар және

түсініктемелер мен түйіндемелерді жазғандар:

АЛПЫСБАЕВ Қ.Қ., филология ғылымдарының докторы, профессор

ҚАДАШЕВА Қ., педагогика ғылымдарының докторы, профессор

АСАНОВА Ұ.О., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Түркі тілдеріндегі мәтіндерді дайындағандар:

АКМАТАЛИЕВ А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор, академик (Қырғызстан)

АЛПЫСБАЕВ Қ.Қ., филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АСАНОВА Ұ.О., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)

ГУЛИЕВ А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор (Әзірбайжан)

ДҮЙСЕНБАЕВ А.К., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)

ЕКИЖИ М., доктор, профессор (Түркия)

КАЙЫПОВ С.Т., филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)

ҚАДАШЕВА Қ., педагогика ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

МИҢНЕГУЛОВ Х.Ю., филология ғылымдарының докторы, профессор (Татарстан)

БҮЙСАЕВА Н.Т., филология ғылымдарының кандидаты (Қырғызстан)

ЭШОНКУЛ Ж.С., филология ғылымдарының докторы, профессор (Өзбекстан)

Ғылыми түсініктемелер мен түйіндемелерді ағылшын тіліне аударған

АШИКБАЕВА Б.Г., ағылшын тілінің маманы

Қазақ, қырғыз, татар тіліндегі мәтіндерді латын әліпбиіне түсіргендер:

ЕСКЕЕВА М.Қ., филология ғылымдарының докторы

АБЫЛОВА Г.Е., филология ғылымдарының кандидаты

Үйлестірушілер:

АБДУКАМАЛОВА Э.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент

АШИКБАЕВА Б.Г., ағылшын тілінің маманы

ЕРҒАЛИ С.Ә., баспа бөлімінің маманы

ҚУАНЫШБАЕВ Е.А., филология ғылымдарының кандидаты

КУЛМАХАНОВА А.И., гуманитарлық ғылымдар магистрі

ОРЫНБАЕВ Ж.Б., халықаралық қатынастар магистрі

Дизайнер

АМИРЖАНОВА А.О., Еуразиялық дизайнерлер Одағының мүшесі

Суретшілер:

НАЗАРҚҰЛ А., Қазақстан Суретшілер Одағының мүшесі

МАҒЗУМОВ Д.Н., Қазақстан Суретшілер Одағының мүшесі

**Almanac was compiled, the texts were selected, systematized, analyzed, annotations
and conclusions were written by:**

ALPYSBAYEV K.K., Doctor of Philology, Professor
KADASHEVA K., Doctor of Pedagogics, Professor
ASANOVA U.O., Candidate of Pedagogics, Associate Professor

The Turkic material was prepared by:

AKMATALIEV A.A. Doctor of Philology, professor, Academician (Kyrgyzstan)
ALPYSBAYEV K.K., Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
ASANOVA U.O., Candidate of Pedagogics, Associate Professor (Kazakhstan)
GULIYEV A.A., Doctor of Philology, Professor (Azerbaijan)
DUISENBAYEV A.K., Candidate of Pedagogics, Associate Professor (Kazakhstan)
EKICI M., Doctor, Professor (Turkey)
KAYIPOV S., Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
KADASHEVA K., Doctor of Pedagogics, Professor (Kazakhstan)
MINNEGULOV H.Y., Doctor of Philology, Professor (Tatarstan)
YISAEVA N.T. Candidate of Philology (Kyrgyzstan)
ESHONKUL J.S. Doctor of Philology, Professor (Uzbekistan)

Translated into English by

ASHIKBAYEVA B.G.

Kazakh, Kyrgyz, Tatar texts were converted into Latin script by:

ESKEEVA M.K., Doctor of Philology
ABYLOVA G.E., Candidate of Philology

Coordinators:

ABDUKAMALOVA E.S., Candidate of Philology, Associate Professor
ASHIKBAYEVA B.G., Specialist of English
ERGALI S.A., Specialist of Publishing Department
KUANISHBAYEV E.A., Candidate of Philology (PhD)
KULMAHANOVA A.I., Master of Humanities
ORYNBAYEV Zh.B., Master of International Relations

Designer:

AMIRZHANOVA A., Member of the Eurasian Designers Union

Artists:

NAZARKUL A., Member of Artists Union of the Republic of Kazakhstan
MAGZUMOV D.N., Member of Artists Union of the Republic of Kazakhstan

ISBN 978-601-7340-30-8

